

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΕΡΕΥΝΑΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΑΧΕΛΩΟΥ

ΠΡΟΤΑΣΗ ΓΙΑ ΜΙΑ ΝΕΑ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ*

(Πίν. 62-68)

Ἡ μακρόχρονη ένασχόλησή μου μέ τά παλαιοχριστιανικά καί βυζαντινά μνημεῖα τῆς δυτικῆς Στερεᾶς μέ ὀδηγεῖ τά τελευταῖα χρόνια σέ μιά «σημαντική» διαπίστωση πού ὑπαγορεύει, τολμῶ νά πῶ, καί μιά νέα θεώρηση τῶν πραγμάτων. Ἡ διαπίστωση ἔγκειται στό γεγονός ὅτι ὅλοι, ὅσοι ἀσχοληθήκαμε —μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο— μέ τά βυζαντινά μνημεῖα τοῦ χώρου (Πίν. 62)¹ στρέψαμε τό ἐνδιαφέρον μας στά ἴδια καί μόνο τά μνημεῖα καί στά παρεμφερῆ «κεντρομόλα» προβλήματα τους —κυρίως τά χρονολογικά—, χωρίς ἰδιαίτερη προσοχή στόν τομέα τῆς «κοινωνικῆς»² ἔνταξίς τους στό περιβάλλον στό ὁποῖο αὐτά λειτουργήσαν³, στίς ἀνάγκες δηλαδή πού ὑπαγόρευαν τήν ἴδια τήν ὑπαρξή τους. Γιατί τό μνημεῖο, τό κάθε μνημεῖο, δέν εἶναι μόνο μιά ἀρχιτεκτονική ἢ ἐν γένει καλλιτεχνική ἔκφραση ξέχωρη, στημένη στό χῶρο αὐτόνομα, ἀλλά πολιτική, οἰκονομική καί κοινωνική ἐκδήλωση πού συνδέεται μέ ἕνα πλέγμα παραγόντων, ἀρωγῶν

* Παρ' ὅλο πού δίστασα πολύ νά χρησιμοποιήσω ἕναν εὐρύ τίτλο γιά μιά περιορισμένη ἀνακοίνωση, σκέφτομαι ὅτι ἡ ἱσοβαρῆς φράση «τό πρόβλημα (ἀντί πρόγραμμα) ἐρευνας κτλ.» θά ταίριαζε καλύτερα στό «μέρος» ἐνός γενικότερου «προγράμματος» μέ ἀνάλογη προβληματική γιά τή βυζαντινή τοπογραφία καί τῶν δύο ἄλλων κοιλάδων τοῦ εὐρύτερου χώρου τῆς δυτικῆς Στερεᾶς, τῶν ποταμῶν Εὐήνου καί Δάφνου (Μόρνου), θέμα πού μέ ἀπασχολεῖ ἀπό παλιά. Μολαταῦτα τό θέμα δέν σηματοδοτεῖ τίποτα ἄλλο ἀπό αὐτό πού δηλώνει ὁ ὑπότιτλος.

1. Τό βιβλίο τοῦ Ἀθ. Δ. Παλιούρα, *Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στή βυζαντινὴ καί μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη*, Αθήνα 1985, παρὰ τίς ἐπιφυλάξεις καί τά ἐρωτηματικά πού δημιουργοῦν στό μνημένο ἀναγνώστη ὁρισμένα ἀπό τά περιεχόμενά του, ἀποτελεῖ ἕναν χρήσιμο ὁδηγό γιά τά μνημεῖα τῆς περιοχῆς καί παρέχει τή βασικὴ βιβλιογραφία. Γιά τό βιβλίο βλ. καί πρόσφατη βιβλιοκρισία τοῦ Μίλτ. Γαρίδη, Ἡπειρ. Χρον. 28 (1986-87), σ. 307-313. Γιά τή νεότερη ἢ συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία τῶν βυζαντινῶν μνημείων βλ. παρακάτω, ὑποσημ. 6 καί 7.
2. Ἡ συνεκδοχικὴ χρῆση τοῦ ὅρου μοῦ φαίνεται ἰδιαίτερα νόμιμη μέ τήν προοπτικὴ τῆς πρότασης πού ἀκολουθεῖ.
3. Μοναδική, ἂν δέν ἀπατῶμαι, ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ ἐρευνητικὴ προσπάθεια τοῦ καθηγητῆ Δ. Ι. Πάλλα, Ἡ Παναγία τῆς Σκριπούς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σέ μεσαιωνικὴ βυζαντινὴ, ΕΕΣΜ 6 (1976-77), σ. 1-70, πού, ἂν καί ἐπικεντρώνεται σέ ἕνα μόνο μνημεῖο τοῦ στερεοελλαδικοῦ χώρου καί παρακολουθεῖ τήν ἐξέλιξη τῆς παραδοσιακῆς αἰσθητικῆς ἀντίληψης πρὸς τό βυζαντινὸ μεσαίωνα, ἀντιμετωπίζει, στό εἰσαγωγικὸ κυρίως μέρος (σ. 1-7), ἀλλὰ καί σέ ἄλλα σημεία τῆς ἐργασίας (σ. 61-65), ὁρισμένες ὅψεις μιάς ἀνάλογης προβληματικῆς. Θά πρέπει ἐπίσης νά σημειωθεῖ ὅτι δέν ἀπουσιάζουν ἀπὸ τή σύνθεση αὐτὴ παραδείγματα μνημείων τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελώου (βλ. σ. 6, 34-35).

στή μακρόχρονη άντοχή μέσα στο χρόνο, πού καθορίζουν τήν ἴδια τήν ἐπιβίωσή τους. Ἔτσι τά μνημεῖα πρέπει νά θεωροῦνται, ἄν και σιωπηλοί, ὥστόσο ζωντανοί ὀργανισμοί μέ διάρκεια, αὐτή τή διάρκεια πού καθορίζεται ἀπό τούς μυστικούς τους δεσμούς μέ τόν ἀνθρώπινο περίγυρο. Εἶναι, συνεπῶς, ἓνα κομμάτι μέ διάσταση ἀνθρωπογεωγραφική, πού ὑπόκειται στους κανόνες τῆς συνολικῆς θεώρησης ἀνθρώπου καί χώρου, χώρου στατικοῦ⁴ καί περιβάλλοντος ρευστοῦ⁵, πού μεταβάλλεται μέσα στήν ἀδιάκοπη ἱστορική ἐξέλιξη. Δέν παραγνωρίζω, ὥστόσο, ὅτι ἡ χρησιμότητα τῶν ἐπιμέρους ἐρευνῶν δικαιώνει τόν ἐρευνητή καί τήν ἴδια τήν ἐρευνα, ἐπειδή καί ἡ «ἐλάχιστη» συνεισφορά ἀποτελεῖ σημαντικό βῆμα προόδου πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς ὀλικῆς γνώσης τῶν δεδομένων. Πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση σημειώθηκαν πράγματι μεγάλα βήματα κατὰ τήν τελευταία εἰκοσαετία, εἴτε ἀπό εἰδικούς βυζαντινολόγους⁶, εἴτε ἀπό ἔνθερους ἐρευνητές τῆς τοπικῆς ἱστορίας⁷, πού μόνο ἀπό τήν ἐσωτερική τους παρόρμηση κινήθηκαν γιά νά γνωρίσουν τή μακρινή καί θολή μορφή τῆς ζωῆς πού ἀναπτύχθηκε στή συγκεκριμένη περιοχῇ.

Ἕνα πρόγραμμα γιά τή μελέτη τῆς βυζαντινῆς τοπογραφίας τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελώου στό πλαίσιο τῆς συνολικῆς θεώρησης τῶν δεδομένων ξεκινᾷ ἀπό τή βασική ἀρχή ὅτι τό ποτάμι στά ὄρια τῆς ἱστοριογεωγραφικῆς ἐρευνας λειτουργεῖ γενικότερα ὡς ρυθμιστικός παράγοντας⁸ γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας στήν περιοχῇ του, ἐπειδή ἡ φύση του παρέχει τίς δυνατότητες στόν ἀνθρώπο νά δρᾷ, ἐκμεταλλευόμενος τούς ὑδάτινους

4. Μέ τήν καθαρά γεωγραφική ἔννοια τοῦ ὄρου.
5. Μέ τήν ἔννοια τῆς ἐπίδρασης τοῦ ἀνθρώπου στήν ἀλλαγῇ τοῦ οἰκονομικογεωγραφικοῦ περιβάλλοντος ἢ τῆς κοινωνικῆς καί πνευματικῆς ἐξέλιξής του (πρβλ. R. J. Johnston, *Geography and Geographers, Anglo-American Human Geography since 1945*, London 1983², σ. 125-158).
6. Σχετική βιβλιογραφία βλ. B. Κατσαρός, Συμβολή στή μελέτη τῶν προβλημάτων βυζαντινῆς τοπογραφίας στή Δυτική Στερεά (12ος-13ος αἰ.): πηγές καί δεδομένα, Δώρημα στόν Ἰωάννη Καραγιαννόπουλο, Βυζαντινά 13 (1985), σ. 1503, σημ. 1-3· στό ἐξῆς Κατσαρός, Συμβολή. Βλ. ἀκόμη Π. Α. Βοκοτόπουλος, Τρεῖς σταυρόσημοι νῶοι στήν περιοχῇ τῆς Βόνιτσας, AAA XVII (1985), σ. 100-114. (Ἡ τυπογραφική ἀτέλεια πού ἐπισημαίνει ὁ Βοκοτόπουλος στήν ἐκδοση τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Παναγούλας (δ.π., σ. 109, σημ. 5) εἶναι ὑπαρκτή· γιά τήν εὐκολία, μέ τήν ὁποία διαφεύγουν παρόμοια ἀβλεπτήματα βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, AAA X (1977), σ. 163, ὅπου ἀντὶ παρενθέσεων χρησιμοποιοῦνται ἀγκύλες). Θ. Παλιούρας - Χρ. Κατσιμπίνης, Ἐρευνα γιά τήν ἱστορία καί τήν Ἀρχιτεκτονική τοῦ Ἀγίου Νικολάου Βαράσοβας Αἰτωλίας, Ἡπειρ. Χρον. 27 (1985), σ. 105-114. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Ὁ ναός τῆς Παναγίας Πρεβέντζας τῆς Ἀκαρνανίας, Βυζάντιον, Ἀφιέρωμα στόν Ἀνδρέα Στράτο, τ. I, Ἀθῆναι 1986, σ. 251-275. Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, Σύνταγμα Παλαιοχριστιανικῶν διαπέδων τῆς Ἑλλάδος, τ. II, Πελοπόννησος - Στερεά Ἑλλάδα, Βυζαντινά Μνημεῖα 7, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 114-115. Κ. Τσουρῆς, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος (δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή), Καβάλα 1988, σ. 39-45 καί σποραδικά. Πρβλ. B. Κατσαρός, Συμβολή, σ. 1503.
7. Ἐκτός τῶν Σ. Δημητρακοπούλου, Κ. Σ. Κώνστα, Σωφρ. Παπακυριακοῦ, Γερ. Παπατρέχα, Κ. Α. Τσαρούχη, γιά τούς ὁποίους βρίσκει κανεῖς βιβλιογραφία στό βιβλίο τοῦ Παλιούρα (Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 18-20), ἄς μνημονευτεῖ ἐδῶ καί ἡ συναισθηματικὴ προσφορά τοῦ Θωμᾶ Δ. Μπोकάρου γιά τόν τόπο (βλ. Θ. Δ. Μπोकάρος, Αἰτωλία-Ἀκαρνανία, Μνημεῖα-Ἡρώες-Θρύλοι, τ. I-III, Ἀγρίνιο 1968-1969), ἔκφραση τῆς ὁποίας ἦταν καί ὁ ἀγώνας του γιά τήν Ἱστορική καί Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία Δυτικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος.
8. Πρβλ. σχετικὰ Lopez καί I. Raymond, *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York 1955, σ. 31-33. I. Agus, *Urban Civilization in Pre-Crusade Europe*, Leiden 1965, σ. 88-93. Arch. Lewis, *The Sea and Medieval Civilizations*, London 1978, σ. 359-368 κ.ἄ.

πλουτοπαραγωγικούς πόρους· το υδάτινο στοιχείο με τη σειρά του συμβάλλει στη σύσταση των επιφανειών του εδάφους που προσφέρονται για μόνιμες εγκαταστάσεις και συντελεί στη διαμόρφωση των πληθυσμιακών κατανομών, των κατανομών δηλαδή της οικιστικής συσπείρωσης ή της οικιστικής διασποράς. Αυτά τα στοιχεία τα γνωρίζουμε λίγο-πολύ από αρχαιότερες φάσεις χωροοργάνωσης της Αιτωλίας και της 'Ακαρνανίας⁹.

‘Ο ‘Αχελῶος, γράφει στη Γεωγραφία του ὁ Μελέτιος¹⁰, «τὴν ἀρχὴν τῶν πηγῶν ἔχων ἀπὸ τοῦ Πίνδου ὄρους... διαβαίνει διὰ μέσου τῆς Δολοπίας, κοινῶς ὀνομαζομένης κατὰ τὸν Σχολιαστὴν τοῦ Θουκυδίδου) Ἀνόβλαχα, καὶ τῶρα κοινότερον, τὸ μὲν ἐδῶθεν τοῦ Ποτ(αμοῦ) μέρος Ῥαδοβίσδι [οἱ βυζαντινολόγοι ἀναρωτιοῦνται ἀκόμα καὶ σήμερα ποῦ βρισκόταν ἡ ἀντίστοιχη περιοχὴ τῆς ἐπισκοπῆς Ῥαδοβυσδίου]» καὶ Βάλτος, τὸ δὲ πέραν, Ἄγραφα. Καὶ εἰσέρχεται εἰς τὴν θάλασσαν οὐ σμακράν τῆς Κατοχῆς...». ‘Ο ‘Αχελῶος κατέχει τὸ «δεξιὸν κέρας τῆς Ἀμαλθείας...» τῆς ὁποίας, συνεχίζει ὁ Μελέτιος, «εἶχε τοσαύτην ιδιότητα καὶ δύναμιν, ὥστε ὅποιος τὸ εἶχεν, εἴ τι ἐπεθύμει, τόσον ποτόν, ὅσον καὶ τροφήν, τὸ ἀπελάμβανε»¹².

‘Ο Μελέτιος διαθέτει ἐπίσης κριτικὴ ἱκανότητα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς μυθοχωρογραφικῆς ἔκφρασης, αἴσθηση ποῦ τὸν τοποθετεῖ στὸ χῶρο τῆς σύγχρονης ἐρμηνευτικῆς τῶν πραγμάτων. ‘Ο ‘Ηρακλῆς «ἐμπόδισε», γράφει, «τὸ ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ, τὸ ὁποῖον ἔπνιγε τὸν κάμπον τοῦ Ζαμπαντιοῦ, καὶ ἔφερνε βλάβην μεγάλην εἰς τοὺς περιοίκους. Διὰ τοῦτο ἀναστρέψας τὸ δεξιὸν τοῦ κέρας, τοὔτεστι τὸ δεξιὸν ρεῦμα, ὀπίσω εἰς αὐτόν τὸν Ποτ(αμόν), ἔλαβεν ἀντ’ αὐτοῦ τὸ κέρας τῆς Ἀμαλθείας, δηλαδὴ ταύτην τὴν μεγάλη εὐθυνίαν, καὶ εὐφορίαν, ὅπου ἐτέλεσεν ἐκείνη ἡ Γῆ εἰς τὰ σπορίματα καὶ εἰς τοὺς

9. Βλ. κυρίως Κ. Δ. Στεριόπουλος, 'Η Ῥαχαιὰ Αἰτωλία. Ἱστοριογεωγραφικὴ μελέτη μετὰ χαρτῶν καὶ εἰκόνων, Ἀθῆναι 1939. Κ. Θ. Συριόπουλος, 'Η προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1968, σ. 22-23, 66, 94-95, 111-112. Γερ. Σ. Κατωπόδης, Αἰτωλικὴ Συμπολιτεία, Ἀθῆναι 1977, σ. 7-21. W. M. Marray, The Coastal Cities of Western Akarnania. A Topographical Historical Survey, University of Pennsylvania 1982. P. Cambanis, Le pouvoir local au sein des états fédéraux: Épire, Acarnanie, Étolie, La Béotie Antique, Colloques Internationaux du CNRS (Lyon-Saint-Etienne 16-20 Mai 1983), Paris 1985, σ. 343-357. Βλ. καὶ παρακάτω, ὑποσημ. 20-24, 50. Cl. Antonetti, L' Acarnania in Epoca Imperiale: Contributi Epigrafici, Ephigraphica 48 (1986), σ. 39-71.

10. Βλ. Μελετίου, Γεωγραφία παλαιὰ καὶ Νέα, συλλεχθεῖσα ἐκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιῶν τε καὶ Νέων, καὶ ἐκ διαφόρων Ἐπιγραφῶν, τῶν ἐν λίθοις, καὶ εἰς κοινὴν Διάλεκτον ἐκτεθεῖσα χάριν τῶν πολλῶν τοῦ ἡμετέρου Γένους, Ἐνετίησι, αψκη' (1828), σ. 307.

11. Βλ. Α. Π. Ἀβραμέα, 'Η βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν (Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 27), Ἀθῆναι 1974, σ. 180. Πρὸς τὴν ἀποψη τοῦ Μελετίου γιὰ τὴν γεωγραφικὴ ταύτιση τῶν ὀρίων τῆς Ἐπισκοπῆς Ῥαδοβυσδίου συνηγορεῖ καὶ τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα τοῦ ἐπισκόπου Θεοφάνη (βλ. G. W. Kitchin, Catalogus codicum Mss qui in Bibliotheca Aedis Christi apud Oxonienses adservatur, Oxford 1876, σ. 14· πρβλ. Σπ. Λάμπρος, Τετάρνα, Τετάρνα, Τατάρνα, Νέος Ἑλληνομνήμων 4 (1907), σ. 115-116. Π. Βασιλείου, Τὸ μοναστήρι τῆς Τατάρνας Εὐρυτανίας, Ἀθῆναι 1978², σ. 30), ποῦ ἀφιερώνει μεμβράνινο τετραεὐάγγελο στὸ γειτονικὸ μοναστήρι τῆς Τατάρνας. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Ῥαδοβυσδίου βλ. καὶ Ι. Ε. Ἀναστασίου, Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (ΕΕΘΣΑΠΘ, Παράρτημα 25), Θεσσαλονίκη 1979, σ. 313. Διδακτορικὴ διατριβὴ με θέμα τὴν Ἐπισκοπὴ Ῥαδοβυσδίου ἐκπονεῖ ὁ Ἀρχιμ. Πολύκαρπος Καλομπάτσος.

12. Μελετίου, Γεωγραφία, ὁ.π., σ. 308.

καρπούς... Ἐπαινείται τό ὕδωρ τοῦ Ἀχελώου, νά εἶναι ὑγιέστατον καί νοστιμώτατον κατά τόν Ἡρόδοτον)... ἀκόμι καί κάθε ὕδωρ ἐπιτήδειον τό εἰς μίξιν τοῦ οἴνου, Ἀχελῶον ἐκάλουν, ὡσάν ὁποῦ κατά τήν Σαπφώ, πρῶτος ὁ Ἀχελῶος ἡῦρε τήν κράσιν τοῦ ὕδατος καί τοῦ οἴνου»¹³.

Τά γραφόμενα τοῦ σοφοῦ λογίου τῆς τουρκοκρατίας ἔχουν «σημαντική» βαρύτητα, ἀφοῦ ἀναφέρονται στή διαχρονική παραγωγική δυναμική τοῦ χώρου μέ τήν παρουσία τοῦ ποταμοῦ. Ἐχουν ἰδιαίτερη βαρύτητα ἀκόμη καί σήμερα, ὅπου παρατηρεῖται μιά ἐντονη ἐπιστημονική δραστηριότητα γιά τή μελέτη τῶν σχέσεων ἀνθρώπου καί νεροῦ, πού προβάλλεται ὡς διεθνῆς ἐπιστημονική ἀναζήτηση¹⁴. Ὁ κύκλος τῶν παραδόσεων καί τῶν θρύλων, πού καταγράφονται ἀπό τόν Διονύση Μιτάκη σέ πρόσφατο σχετικά βιβλίο¹⁵, δέν ὀδηγοῦν παρά σέ μιά καί μόνη πραγματικότητα: ὅτι τό ποτάμι λειτουργεῖ καί γιά τή μεσαιωνική περίοδο μέ τήν ἴδια ρυθμιστική ἐπιβολή στήν περιοχή, δημιουργώντας συστάσεις ἐδαφῶν πού εὐνοοῦν τή χωροταξική ὀργάνωση ἢ διακόποντας τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐγκαταστάσεων μέ τίς κατά καιρούς ἀλλαγές ἢ ἐκτροπές τῆς κοίτης του. Ἡ γεωγραφική ἐρευνα, στό χῶρο τῆς ὁποίας τό ἔργο τῶν A. Phillipson - E. Kirsten¹⁶ κατέχει ἰδιαίτερη θέση, εἶναι δυνατό νά μᾶς δώσει τήν ἐπισήμανση τῶν σημείων πού εὐνοοῦν τήν ἀνθρώπινη παρουσία.

Θά μπορούσε κανεῖς νά διακρίνει στή χαρτογραφία (Πίν. 63) τό χῶρο τῆς συγκέντρωσης τῶν ὑδάτων —τόν «ἐπιθετικό» χῶρο τῆς ὁρμῆς τοῦ ποταμοῦ¹⁷, πού περιορίζεται ἀπό τή γεωλογική σύσταση τοῦ ὑπεδάφους¹⁸— καί τό χῶρο τῆς ἡρεμότερης διοχέτευσής τους πρός τή θάλασσα, καί μέσα ἀπό αὐτή τή σχηματοποίηση νά ἐξετάσει τά αἷτια τῆς κατανομῆς τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ ἐπιμένοντας κυρίως στήν παραγωγική ἱκανότητα τοῦ ἐδάφους¹⁹.

Τόν εἰδικό μελετητή τῆς βυζαντινῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τόν ἐνδιαφέρει ἡ οἰκιστική συνέχεια. Τόν ἐνδιαφέρει ἡ συγκέντρωση τῶν δεδομένων τῆς ἱστορικῆς καί ἀρχαιολογικῆς

13. Ὁ.π.

14. Βλ. Travaux de la Maison de l' Orient, ἀριθ. 21: L' Homme et l' eau en Méditerranée et au proche Orient (Διευθ. J. Métrol - P. Salaville), Lyon 1981. TMO, No 3, II: Aménagement hydrauliques, état et législation (Διευθ. F.-J. Métrol), Lyon 1982. TMO, No 11, III: L' eau dans les techniques, Lyon 1986.

15. Βλ. Δ. Μιτάκης, Ἀχελῶος. Γλωσσολογία, Μυθολογία, Ἱστορία, Τέχνη, Πάτρα 1983.

16. Βλ. A. Phillipson - E. Kirsten, Die Griechischen Landschaften, Der Nordwesten der Griechischen Halbinsel, II. 2, Das Westliche Mittelgriechenland und die Westgriechischen Inseln, Frankfurt 1958, σ. 299-417. Βλ. ἀκόμη P. Soustal - J. Koder, Nikopolis und Kephallenia, TIB 3 (1981), σποραδικά. Πρβλ. D. D. Driantaphyloropoulos, Monumente und Quellen, BSt 24¹ (1983), σ. 135-161.

17. Ὁ «ἐπιθετικός» αὐτός χῶρος θά μπορούσε νά τερματισθεῖ πρός Ν. στό τρίγωνο μεταξύ Σπολάιτας, Ματσουκίου καί Καστρακίου, Βλ. Χάρτη M. D. R. 676/12193, 1:100.000 (φύλλο Θ. 5 Ἀγρινίου), Base Survey Drawing and Photo Process Office (1941, 1943, 1945).

18. Θά ἦταν εὐχῆς ἔργο νά μπορούσε ὁ εἰδικός μελετητής τῆς ἱστορικῆς γεωγραφίας τῆς περιοχῆς νά λάβει ὑπόψη του καί τό ὄλικο τῶν μελετῶν ἄλλων ἐπιστημόνων πού μέ τή σύμπτωση τῆς κατασκευῆς τῶν ὑδροηλεκτρικῶν ἔργων θά ὑπάρχει ἀφθονο, πιστεῶ, τόσο στό Ὑπουργεῖο Ἐρευνας καί Τεχνολογίας ὅσο καί στή Δημόσια Ἐπιχείρηση Ἡλεκτρισμοῦ. Ἡ πρόσβασή μου ὁμως στό ὄλικο αὐτό δέν κατέστη, γιά τήν ὥρα, δυνατή.

19. Βλ. σχετικά Γ. Τ. Κόλιας, Ἱστοριοοικονομική ἐπισκόπησης τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, ΕΕΣΜ 2 (1969-70), σ. 1-16 κ.έ.

έρευνας ως τό σημείο της άφετηρίας του²⁰, αλλά και πέρα από τό όριο της περιόδου που μελετά²¹. Στην πρώτη κατεύθυνση έχουν γίνει από την εποχή των πρώτων άρχαιολόγων Bazin²², Heuzey²³ και Woodhouse²⁴ ή των περιηγητών που έδειξαν ιδιαίτερη κλίση στην παρατήρηση των άρχαίων²⁵ ως τή συστηματικότερη έρευνα των παλιότερων, αλλά και των νέων ιστορικών και άρχαιολόγων²⁶, αξιόλογες προσπάθειες. Στη δεύτερη κατεύθυνση μόλις τά τελευταία χρόνια συστηματοποιούνται αντίστοιχες προσπάθειες.

Στόν τομέα των βυζαντινών έρευνών για την ιστοριογεωγραφική μελέτη του χώρου ή παρατήρηση του Π. Βοκοτόπουλου²⁷ ότι ή δυτική 'Ελλάδα (Αίτωλία και 'Ακαρνανία) παρέμεινε, ως πρίν από μερικά χρόνια, στή βυζαντινολογική έρευνα «terra incognita», στίς μέρες μας δέν ισχύει. Πολλά από τά βυζαντινά μνημεία του χώρου ήρθαν στό φώς τά τελευταία χρόνια²⁸ και διαρκώς αυξάνονται οί λίγοι άρχικά μελετητές που ασχολούνται

20. 'Η άφετηρία αυτή συμπίπτει μέ τά τέλη της ρωμαϊκής παρουσίας και την εμφάνιση του Χριστιανισμού στην περιοχή (βλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Αί Χριστιανικάί Θήβαι της Θεσσαλίας και αί Παλαιοχριστιανικάί βασιλικάί της 'Ελλάδος, 'Αθήναι 1931, σ. 162 και σημ. Ι).

21. Πέρα δηλαδή από τή συμβατική χρονική τομή της άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τούς Τούρκους.

22. Βλ. Μ. Mazin, Mémoire sur l' Aitolie, AMSL I, Β' (1864), σ. 249-370 (σποραδικά).

23. Βλ. L. Heuzey, Le mont Olympe et l' Acarnanie, Paris 1860, σ. 223-267, 281-463. Βλ. και E. Oberhummer, Akarnanien, Ambrakia, Amphilochien, Leukas im Altertum, München 1887.

24. Βλ. W. J. Woodhouse, Aetolia. Its Geography, Topography, and Antiquities, Oxford 1897, σ. 150-182. Τά κεφάλαια IX, XX, XXI και XXII, που αναφέρονται στή Ναυπακτία, μεταφράστηκαν πρόσφατα στή νεοελληνική γλώσσα από τόν Νικ. Μ. Τριψιανό στό περιοδικό Ναυπακτικά 3 (1986/87), σ. 121-182.

25. Βλ. κυρίως F.C.H.L. Rouqueville, Voyage de la Grèce, τ. III, Paris 1826, σ. 498-545. W. M. Leake, Travels in Northern Greece, τ. I, London 1835, (φωτ. άνατ. Amsterdam 1967), σ. 106-175, τ. III, σ. 554-578. Λίγες πληροφορίες παρέχουν για την περιοχή παλαιότεροι περιηγητές, όπως ο επίσκοπος Κρεμνώνης Λουϊτπράνδος (βλ. Σ. Ζαμπέλιος, Βυζαντινά Μελέται, 'Αθήναι 1857, σ. 567), ο έμπορος Βενιαμίν εκ Τουδέλης (βλ. Κ. Σιμόπουλος, Τό 'Οδοιπορικό ενός 'Εβραίου, του ραββίνου Βενιαμίν εκ Τουδέλας (1159), Χρονικά, 'Όργανο του Κεντρικού 'Ισραηλιτικού Συμβουλίου της 'Ελλάδος, έτος Ζ', τεύχ. 63, Νοέμβριος 1983, σ. 13-20, ιδίως σ. 15), ο Κυριακός ό έξ 'Αγκώνος (βλ. E. Ziebarth, Κυριακός ό έξ 'Αγκώνος έν 'Ηπειρώ, 'Ηπειρ. Χρον. I (1926), σ. 110-119. Για τό ταξίδι του Leake στην 'Ακαρνανία βλ. μτφρ. Γ. Ριζοπούλου PH 9 (1965), σ. 129-135. Στόν ίδιο κύκλο πρέπει νά ένταχθούν και οί πληροφορίες που προέρχονται από τά μερικώς ή έξ ολοκλήρου άνέκδοτα έργα των λογίων Διον. Πύρρου ('Ελλάδος Περιήγησις. Αιτωλικά. Εισαγωγή- 'Επιμέλεια- 'Αντιγραφή Κ. Δ. Μπίτα, 'Αθήνα 1975) ή Χριστοφ. Κοντοϋ (βλ. Σπ. Ι. 'Ασδραχάς, 'Η «Αίτωλία και 'Ακαρνανία του Μεσαιώνος» του Χριστοφόρου Κοντοϋ (1839-1869), 'Ερανιστής I (1963), σ. 41-46. Βλ. επίσης, 'Ιω. 'Εμμ. Νουχάκης, 'Ελληνική Χωρογραφία, 'Αθήναι, 1901³, σ. 252-292, 334-338.

26. Βλ. Κ. Ρωμαίος, 'Ανά την 'Ακαρνανίαν, ΑΔ 4 (1918), σ. 105-124. 'Αν. Κ. 'Ορλάνδος, 'Ο έν Στράτφ 'Ακαρνανίας ναός του Διός, ΑΔ (1923), σ. 1-51. Κ. Ρωμαίος, 'Αρχαίον ιερόν παρά τόν Ταξιάρχην της Αιτωλίας, ΑΔ 10 (1926), σ. 1-33. E. Kirsten, Bericht über eine Reise in Aetolien und Akarnanien, AA 1941, στήλ. 100-119. Κ. Σ. Κώνστας, 'Απαράτηρητον τείχος Παραχελωίτιδος, AE (1945-1947), 1949, σ. 12-16. Βλ. και παραπάνω, ύποσημ. 9, 22-24.

27. Βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Μεσαιωνικά Αίτωλίας και 'Ακαρνανίας 1966, ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 325.

28. Βλ. 'Αθ. Π. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία, σποραδικά και σ. 10, σημ. 1. Βλ. άκόμη Β. Κατσαρός, 'Ο ναός των 'Αγίων Θεοδώρων της Αιτωλικής Σταμνάς και ό άνεικονικός του διάκοσμος, 'Αφιέρωμα στή μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, Μακεδονικά, Παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 109-166. Κ. Καλαμαρτζή-Κατσαροϋ, 'Αγνωστος βυζαντινός ναός από την Αίτωλία, 'Αφιέρωμα στή μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, Μακεδονικά, Παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 68-89. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Τρείς σταυρόσχημοι ναοί ιστήν περιοχή της Βόνιτσας, AAA XVII (1985), σ. 100-114. Οί μελέτες αυτές δέν χρησιμοποιούνται από τόν

μέ τά προβλήματα τους. Τό κενό δέν παρουσιάζεται πλέον στόν τομέα τῆς ἐπισήμανσης τῶν μνημείων, ἀλλά στό πλῆθος τῶν σχετικῶν προβλημάτων πού συνδέονται κυρίως μέ τή λειτουργική ἔνταξή τους στήν ἱστορική διαστρωμάτωση καί μέ τά ζητήματα τῶν τρόπων ζωῆς πού ἀναπτύχθηκαν ἐδῶ ἀπό τίς «κοινότητες», οἱ ὁποῖες εἴτε λειτουργοῦν παραδοσιακά εἴτε ἀκολουθοῦν τίς μεταβολές πού συντελοῦνται στήν ἱστορική ἀνέλιξη τῶν κοινωνικῶν δομῶν μέ τό πέρασμα ἀπό τή μία ἱστορική φάση στήν ἄλλη τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου²⁹. Ἄν ἡ χωρογραφική ἀνάλυση εἶναι δυνατό νά ἐπισημάνει τά πεδία ροῶν τῶν ἀνθρωπίνων δραστηριοτήτων καί νά ἀνιχνεύσει τοὺς διαύλους τῶν κινήσεων τοῦ ἀνθρώπου μέσα στό σύστημα τῆς οἰκολογικῆς καί κοινωνιολογικῆς προσέγγισης μέχρις ἐνός καθαροῦ ἱστορικοῦ σημείου³⁰, ἡ κοινωνία τοῦ μεσαιῶνα, σέ αὐτόν εἰδικά τό χῶρο, πού παραμένει ὡς ἀργά πολύ μακριά ἀπό τό ἐνδιαφέρον τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας³¹, παρουσιάζει ἰδιαίτερες δυσκολίες προσέγγισης. Ὁ βυζαντινολόγος βρίσκεται μπροστά σέ φαινόμενα πού παρουσιάζουν ὀλοφάνερη ρευστότητα: ἡ ζωὴ ἐξελίσσεται μέ ἀργούς ρυθμούς ἀπό τά παλαιοχριστιανικά χρόνια (καί πάνω στά μνημεῖα-καθρέφτες τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς³² καί τῆς βαθμιαίας παρακμῆς τῶν πόλεων), ὅπου ἐμφανίζεται τό φαινόμενο τῆς διείσδυσης τῶν Σλάβων,³³ τῆς ἀθόρυβης ἐγκατάστασης καί, ἀντίθετα ἀπό ὅτι πιστευόταν ὡς τώρα, τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης μέ τοὺς αὐτόχθονες κατοίκους³⁴. Τό ἐνδιαφέρον τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας ἀφυπνίζεται ἀργότερα, ὅταν στὸν 9ο αἰῶνα διαπιστώνεται μιὰ τάση νά ἐνισχυθοῦν οἱ περιοχές μέ βυζαντινὸ στοιχεῖο, φαινόμενο πού μπορεῖ νά ἐρμηνευτεῖ εἴτε ὡς προσπάθεια γιὰ τὸν «ἐκβυζαντινισμό» τῆς περιοχῆς εἴτε ὡς ὀργανωμένη ἐπιχείρηση ἀφομοίωσης τοῦ σλαβικοῦ στοιχείου, τὴν ἐποχὴ κυρίως τῆς μακεδονικῆς δυναστείας³⁵. Ἡ περιοχὴ,

Παλιούρα στό βιβλίο του Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία, οὔτε ἀποδελτιώνεται στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία τοῦ τελευταίου τόμου Ἡπειρ. Χρον. 28 (1986/87), σ. 358-365, πού συντάσσεται ἀπὸ τὸν Παλιούρα. Τό ναὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Εὐνηχωρίου δέν περιλαμβάνει ἐπίσης στὴ διαπραγμάτευση τῶν μνημείων μέ κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο ὁ Κ. Τσουρῆς (βλ. ὑποσημ. 6).

29. Κατάλογο τῶν θέσεων πού σημειώνονται στὸν χάρτη Μ. Δ. Ρ. 676/12193 (βλ. ὑποσημ. 17) καί πού ἔα πρέπει, ἂν εἶναι ἐφικτό νά ἐρευνηθοῦν, παραθέτω στὸν πίνακα II.

30. Τοῦ σημείου δηλαδὴ πού ταυτίζεται μέ τὴν παρακμὴ τοῦ ἀρχαίου κόσμου, καθὼς ἐπίσης καί τὴ βαθμιαία παρακμὴ τῶν πόλεων, βλ. Αἰκατ. Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινὴ Ἱστορία, τ. Β1, Ἀθήναι 1981, σ. 610-867, σ. 306-310, ὅπου καί βιβλιογραφία. Βλ. ἀκόμη, Τηλ. Λουγγῆς, Ἐπισκόπηση βυζαντινῆς ἱστορίας, Ἀθήνα 1989, σ. 122-124.

31. Βλ. Β. Κατσαρός, Μιὰ ἐρειπωμένη ἐκκλησία μέ «ἀνεικονικὸ» διάκοσμο στό χωριὸ Σταμνὰ τῆς Αἰτωλίας, *JÖB* 32/5 (1982), σ. 403.

32. Βλ. Δ. Ι. Πάλλας, Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς (ὁ.π., ὑποσημ. 1), σ. 6: «Στὴν ἐπισκοπὴ Μάστρου στήν Αἰτωλία (7ου-8ου αἰ.)»³¹ π.χ., ὅπου ὡς πρὸς τά ἄλλα διαπιστώνεται μιὰ συνέχιση τῆς παράδοσης —τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ χώρου (τρίκλιτη βασιλική), τῆς παλαιοχριστιανικῆς τεχνικῆς τοιχοδομίας καί τῆς τέχνης τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων (τέχνης μέ φτηνὰ ὑλικά)— ἀπουσιάζει τό μάρμαρο». Θὰ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς εἶναι γιὰ τὴν περιοχὴ μεγάλῃς κλίμακας μνημεῖο.

33. Γιὰ τὸ θέμα βλ. τώρα Φ. Μαλιγκούδης, Σλάβοι στὴ Μεσαιωνικὴ Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1988, (σποραδικά). Βλ. ἀκόμη V. Vasmer, *Die Slawen in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 65-78. Ε. Χρυσός, Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν τῆς Ἡπείρου κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ, Ἡπειρ. Χρον. 23 (1981), σ. 68-72. Βλ. καί G. Chr. Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331-1355) and his Successors*, Washington 1984, σ. 120-134 καί σημ. σ. 242-251.

34. Βλ. Φ. Μαλιγκούδης, ὁ.π., σ. 24.

35. Βλ. Β. Κατσαρός, ὁ.π., σ. 403.

ωστόσο, θά παραμείνει ο χώρος με την ιδιαιτερότητα στον τομέα της γεωγραφικής κατανομής των φύλων. Οί φυλετικές ομάδες με τα κοινά χαρακτηριστικά, όπως οί Βλάχοι³⁶ καί οί Έβραίοι³⁷ καί αργότερα οί Άλβανοί³⁸, διαμορφώνουν ένα puzzle κατανομών στο χώρο πού έχουν επίπτωση, τόσο στη διευθέτηση των ορίων όσο καί στην οικονομική καί κοινωνική δραστηριότητα του γενικού πληθυσμού, όταν κυρίως οί «φεουδαρχικές» δομές —οί τόσο ιδιόμορφες καί στη βυζαντινή καθόλου κοινωνία³⁹— πιέζουν περισσότερο τά φτωχά στρώματα του πληθυσμού⁴⁰, ενός πληθυσμού πού φαίνεται νά παρουσιάζει αδιάκοπη μεταβλητότητα φυσικών καί μεταναστευτικών κινήσεων⁴¹, αν ξεετάσει κανείς την ανθρωπογεωγραφική διάσταση του προβλήματος.

Δείκτες γι' αυτή την προσέγγιση παραμένουν ή αγροτική καί ή γεωργική γεωγραφία πού συγκροτούν μαζί τό αγροτικό σύνολο. Τά στοιχεία αυτού του συνόλου, την ανασύσταση των οποίων συνδράμει μία σημαντική πηγή του 13ου αιώνα (τό έργο του μητροπολίτη Ναυπάκτου 'Ιωάννη 'Αποκαύκου), είχα την ευκαιρία νά αναπτύξω καί άλλου, μελετώντας τή σύσταση της καθημερινής ζωής στο λεγόμενο Δεσποτάτο της 'Ηπείρου⁴², στο όποιο

36. Για τό θέμα των Βλάχων του ελληνικού χώρου βλ. 'Αχ. Γ. Λαζάρου, 'Η 'Αρωμουνική καί αί μετά της ελληνικής σχέσεις αυτής. Βλάχοι, 'Ιστορική-φιλολογική μελέτη, 'Αθήνα 1986², σ. 63-133. 'Ο ίδιος, 'Επίγραμμα Εὐγενίου του Αἰτωλοῦ καί λατινοφωνία 'Ελλήνων. Βλάχοι ελληνικού χώρου, 'Αθήνα 1986 (άνάτυπο από τά Πρακτικά της συνάξεως: Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός καί ἡ ἐποχή του, Καρπενήσι 'Οκτώβρης 1984, 'Αθήναι 1986), σ. 222-278, όπου καί σχετική βιβλιογραφία. Για τους Βλάχους της 'Ακαρνανίας βλ. L. Heuzey, *Le Mont Olympe et l' Akarnanie*, δ.π., σ. 267-280. Πρβλ. καί Gust. Weigand, *Die Aromunen. Ethnographisch- philologisch-historische Untersuchungen*, τ. Α, Leipzig 1895, σ. 183-195. Βλ. καί Ν. Γ. Ζιάγκος, Φεουδαρχική 'Ηπειρος καί Δεσποτάτο της 'Ελλάδας. Συμβολή στο Νέο 'Ελληνισμό, 'Αθήναι 1974, σ. 232-250. Για τους Βλάχους της Βαλκανικής από τόν 10ο ὡς τόν 13ο αἰ. βλ. P. S. Năsturel, *Les Valaques Balkaniques aux Xe-XIIIe siècles (Mouvements de population et colonisation dans la Romanie grecque et latine)*, ByzF 7 (1979), σ. 89-112.

37. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, Τό 'Οδοιπορικό ενός 'Εβραίου, δ.π., σ. 15. Για την έβραϊκή κοινότητα της γειτονικής Ναυπάκτου βλ. Τ. Φ. Χριστόπουλος, 'Η έβραϊκή κοινότης Ναυπάκτου, ΕΕΣΜ 1 (1968), σ. 277-300.

38. Για την παρουσία των Άλβανών στην περιοχή βλ. Ν. Γ. Ζιάγκος, Φεουδαρχική 'Ηπειρος καί Δεσποτάτο της 'Ελλάδας. Συμβολή στο Νέο 'Ελληνισμό, 'Αθήναι 1974, σ. 167-169 καί 205-231. Βλ. επίσης Σπ. Ν. 'Ασωνίτης, Συμβολή στην ιστορία της Αἰτωλοακαρνανίας καί των νησιών του Νοτίου 'Ιονίου. 'Από την προσάρτηση της κομητείας της Κεφαλληνίας στο Πριγκηπάτο της 'Αχαΐας μέχρι τό θάνατο του Καρόλου Α' Τόκκου (1325-1429), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 77-109 καί σ. 257-271. Για τά μεσαιωνικά άλβανικά φύλα των Μαλακασίων, Μπουΐων καί Μεσαριτών βλ. Γ. Σούλης, Περὶ των μεσαιωνικών άλβανικών φύλων των Μαλακασίων, Μπουΐων καί Μεσαριτών, ΕΕΒΣ 23 (1953), σ. 213-216 (= Γ. Σούλης, 1927-1966, 'Ιστορικά Μελετήματα, 'Αθήναι 1980, σ. 127-130).

39. Βλ. σχετικά Ε. 'Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, Προβλήματα της φεουδαρχίας στο Βυζάντιο, 'Επιστημονική Σκέψη 1 (1981), σ. 31-41. Τ. Λουγγής, 'Η προφεουδαρχική περίοδος στο Βυζάντιο, 'Επιστημονική Σκέψη 15 (1983), σ. 23-29. Βλ. ακόμη Ε. 'Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, Τό Βυζάντιο καί ὁ ἀσιατικός τρόπος παραγωγῆς, 'Αθήνα 1988, σ. 57. Τ. Λουγγής, 'Επισκόπηση βυζαντινῆς ιστορίας 324-1204, 'Αθήνα 1989, σ. 25-29.

40. Βλ. Β. Κατσαρός, 'Από την καθημερινή ζωή στο «Δεσποτάτο» της 'Ηπείρου. 'Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου 'Ιωάννη 'Αποκαύκου, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου, Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο, 'Αθήνα 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, Ε.Ι.Ε/ΚΒΕ 'Αθήνα 1989, σ. 669.

41. 'Ο.π.

42. Τό Α' Διεθνές Συμπόσιο μέ θέμα: Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο, ὁργανώθηκε ἀπό τό ΕΙΕ/ΚΒΕ καί πραγματοποιήθηκε στην 'Αθήνα ἀπό 15-17 Σεπτεμβρίου 1988.

υπήχθη διοικητικά και η περιοχή που μας ενδιαφέρει⁴³. Οι ειδήσεις αυτές, όπως και άλλες των βυζαντινών πηγών της ύστεροβυζαντινής περιόδου⁴⁴ για το θέμα, είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Τό ανάγλυφο του εδάφους, τα συστήματα καλλιέργειας, η χρήση των τεχνικών για τη γεωργική παραγωγή, οι τύποι των καλλιεργειών, η κτηνοτροφία και το σύστημα των εκμεταλλεύσεων, η παρουσία των κτηματικών περιοχών και του κάμπου, τα μεικτά αγροτικά τοπία κτλ.⁴⁵, παρουσιάζουν τη μορφή των αγροτικών διευθετήσεων που διατηρήθηκαν, κατά τόπους και αργότερα, όπως εύκολα διαπιστώνει κανείς εξετάζοντας πληροφορίες των περιηγητών⁴⁶ ή μελετώντας το έργο του Δημήτρη Λουκόπουλου⁴⁷, του κατ' ἐξοχήν έρευντή της παραδοσιακής λαογραφίας της περιοχής⁴⁸.

Μορφές, όπως η μεσογειακή ήμιμόνιμη κτηνοτροφία, η καλλιέργεια δημητριακών σε πεδινά τοπία ή όροπέδια, η θέση του δένδρου και του δενδρυλλίου στη μεσογειακή ξερική καλλιέργεια ή κοντά στην πλούσια ύδροφόρα άρδευόμενη καλλιέργεια της σχετικά μεγάλης κηλίδας άρδευόμενης γής του 'Αχελώου, παρακολουθούνται όχι μόνο από την αμετάβλητη συνέχεια του ανάγλυφου, αλλά και από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Έτσι πλάι στα μεσογειακά σχέδια αγροτεμαχισμού, στη θεματική του μελετητή που εξετάζει το βυζαντινό πρόσωπο του χώρου ή παρουσία της ξερολιθιάς⁴⁹ εμφανίζεται σε μοναστηριακά αγροτεμάχια (Πίν. 64 α-β).

Τί λόγος, ωστόσο, έχουν τα βυζαντινά μνημεία σ' ένα τέτοιο πλαίσιο έρευνας, θα μπορούσε κανείς νά αναρωτηθεί. Η απάντηση είναι ευθύτατη. Τα μνημεία όριοθετούν τις κύριες γραμμές, πάνω στις όποιες βασίζεται και καθοδηγείται αυτό το είδος ή έρευνητική αναζήτηση. Και γι' αυτά τα προγράμματα τα μνημεία χρησιμεύουν ως οδηγοί για την καλύτερη αξιοποίηση και προώθηση της επιστημονικής έρευνας. Είναι ευτύχημα που ξεκίνησαν παρόμοιες έρευνες και για τους γειτονικούς χώρους. Τό πρόγραμμα έρευνας της 'Ολλανδικής 'Αρχαιολογικής Σχολής βρίσκεται σε εξέλιξη περιλαμβάνοντας

43. Βλ. D. M. Nicol, *The Despotate of Epirus*, Oxford 1957, σ. 16-17 (έλληνική μετάφρ. Π. Λεύκα, 'Ιωάννινα 1974, σ. 19). Βλ. και Ν. Γ. Ζιάγκος, *Φεουδαρχική 'Ηπειρος*, δ.π., σ. 76.

44. Βλ. Σπ. Ν. 'Ασωνίτης, *Συμβολή στην 'Ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας*, δ.π., σ. 20-26.

45. Για τη σχετική όρολογία βλ. Max. Derrueau, *Géographie humaine*, Paris 1976 (έλλην. μετάφρ. Γ. Πρεβελάκη) (MIET) 'Αθήνα 1987.

46. Βλ. π.χ. τις έντυπώσεις του 'Εβλιά Τσελεμπή: 'Ι. Γ. Γιαννόπουλος, 'Η περιήγησις του 'Εβλιά Τσελεμπή ανά την Στερεάν 'Ελλάδα, ΕΕΣΜ 2 (1969), σ. 181-194.

47. Βλ. κυρίως Δ. Λουκόπουλος, *Γεωργικά της Ρούμελης*, Σύλλογος προς διάδοσιν ώφελίμων βιβλίων, 'Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη 14, 'Αθήναι 1938. 'Ο ίδιος, *Ποιμενικά της Ρούμελης*, ΣΩΒ, 'Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη 8, 'Αθήναι 1930. 'Ο ίδιος, *Αιτωλικά οικήσεις, σκεύη και τροφαί*, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού 'Αρχείου 5, 'Αθήναι 1925.

48. Για την προσωπικότητα και τό έργο του Δημήτρη Λουκόπουλου βλ. Εύθ. Παπασπύρου-Καραδημητρίου, 'Ο Δημήτρης Λουκόπουλος και τό έργο του, ΔΙΕΕ 23 (1980), σ. 565-609.

49. Στη βυζαντινή μονή του 'Αγίου Νικολάου του Σπηλαιώτου π.χ., όπου γνωρίζουμε και από πηγές για τις γεωργικές δραστηριότητες στα κτήματα της μονής (βλ. Σ. Κ. Κίσσας, *Σχόλια σ' ένα σιγίλλιο του 'Ιωάννου 'Αποκαύκου*, μητροπολίτη Ναυπάκτου, Μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη, Μακεδονικά, Παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 190).

τήν Αίτωλική Δωρίδα⁵⁰. Ἀποτελεῖ σύγχρονο μοντέλλο μέ ἀντίστροφη διαχρονική προοπτική καί συμβάλλει στή διάλυση τῶν ἐπιφυλάξεων τῆς παραδοσιακῆς ἔρευνας γιά τήν ἀντιμετώπιση παρόμοιων προβλημάτων. Ἡ ἔρευνα, συνεπῶς, δέν πρέπει νά προσανατολίζεται μόνο στά ἐνδεχόμενα νέα εὑρήματα καί στήν ἀξιοποίηση τῶν δεδομένων σέ μονοτροπικές κατευθύνσεις. Ὑπάρχουν ἀσφαλῶς ἀνερευνήτοι χώροι ἀπό τίς ὄχι χωρίς ἀξία ἐπιμονές τῆς παρουσίας τοῦ ὕλικου ἢ τίς προσπάθειες ἀποσαφήνισης τῶν πραγμάτων. Στήν Ἐπισκοπή τῆς Μάστρου, γιά παράδειγμα, δέν ἔχει κἄν δοθεῖ προσοχή στά ἐπιγραφικά δεδομένα (μιά τεράστια ἐπιγραφή στήν κόγχη μήκους 1,30 καί ὕψους 0,70 μ. μέ πολλά, ὁμολογουμένως προβλήματα)⁵¹. Στόν Ἅγιο Ἀνδρέα τῶν Χαλκιοπούλων δέν ἔχει ἐπίσης ἀποσαφηνιστεῖ πλήρως τό ἰδιαίτερο μήνυμα τῆς ἐπιγραφῆς⁵². Οὔτε ἡ παρουσία κάποιου ἀκόμη μνημείου στόν χώρο —ὅπως αὐτό π.χ. πού παρουσιάζεται στό Παράρτημα— μπορεῖ νά ἀναθεωρήσει τό γενικότερο πλάνο καί νά ἀνατρέψει τίς βασικές διαπιστώσεις καί τά οὐσιαστικά συμπεράσματα.

50. Ἀνάλογα φαινόμενα ἀγροτεμαχισμοῦ παρατηροῦμε καί στή μονή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Σταμνᾶς, ὅπου ὁ περιβάλλον χώρος ἀκόμη καί σήμερα διατηρεῖ τή μορφή τῆς παραδοσιακῆς ἀγροτοκαλλιέργειας. Λίγο πιο μακριά, στό σπήλαιο τῶν Ἁγίων Πατέρων τῆς Βαράσοβας, διατηροῦνται ἀκόμη ἐρειπωμένες μεγάλες δεξαμενές συγκέντρωσης νεροῦ, καθὼς καί ὑπολείμματα ὕδροδιοχετεύσεων. Οἱ δεξαμενές αὐτές διαφέρουν ἀπό ἐκεῖνες πού βρίσκονται κρυμμένες σέ ἐσωτερικά σημεία τῶν μονῶν (π.χ. στή μονή τῆς Κλόκοβας ἢ στόν Κρεμαστό) καί πού χρησίμευαν κυρίως γιά τήν ἐξασφάλιση τοῦ πόσιμου νεροῦ.

51. Βλ. P. Doorn, Strouza Region Project: Preliminary Results of a Historical-Geographical Context Research (ἀνακοίνωση στό Forum for Young Research Workers in Historical Geography, στό Annual Conference τοῦ Institute of British Geographers, Durham Ἰανουάριος 1984, σ. 1-20 (δακτυλόγραφο). S. Bommeljé - P. K. Doorn - M. Deylius - J. Vroom - Y. Bommeljé - R. Fagel - H. van Wijngaarden, *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Region*, Studia Aetolica 1, Utrecht 1987.

52. Βλ. Β. Κατσαρός, Ζητήματα ἱστορίας ἑνὸς βυζαντινοῦ ναοῦ κοντά στό Εὐπάλιο Δωρίδος, Βυζαντινά 10 (1980), σ. 27 σημ. 47. Βλ. καί S. Kissas, Umetnost u Solunu ročetkom XIII veka i Mileševko slikarstvo, Mileševa u Istorij Srpskog Naroda, στό Mileševa dans l'histoire du peuple Serbe, Beograd 1987, σ. 40. Τήν ἐπιγραφή, πού παρουσιάζει ἀρκετές δυσκολίες ἀνάγνωσης λόγω τῆς φθορᾶς πολλῶν γραμμάτων, ἐλπίζω νά δημοσιεύσω σέ ξεχωριστό μελέτημα.

53. Ἡ μελέτη τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς ἀκολούθησε μιά δύσκολη διαδρομή. Ἡ ἀνάγνωσή της ἀπασχολοῦσε παλαιότερα τόν συνάδελφο Σωτ. Κίσσα κι' ἐμένα. Μόλις ἔλυσα τό πρόβλημα ταύτισης τοῦ κειμένου, ζήτησα ἀπό τόν καθηγητή Π. Α. Βοκοτόπουλο, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐκδηλώσει τό ἐνδιαφέρον του γιά τή μελέτη τοῦ γραπτοῦ διακόσμου τοῦ μνημείου, νά μοῦ παραχωρήσει τό δικαίωμα τῆς δημοσίευσης τῆς ἐπιγραφῆς (βλ. Β. Κατσαρός, Μία ἀκόμη μαρτυρία γιά τή μονή τοῦ «Κρεμαστοῦ», Κληρονομία 12 (1980), σ. 388). Τήν ἴδια περίπου ἐποχή ὁ συνάδελφος Σωτ. Κίσσας μοῦ κοινοποίησε ὅτι καί αὐτός ἀποκρυπτογράφησε τό κείμενο. Ἡ ἐπιγραφή πρωτοδημοσιεύθηκε ἀπό τόν Ἀθ. Παλιούρα στή δακτυλογραφημένη μορφή τοῦ βιβλίου του Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολή στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν καί τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων, Ἰωάννινα 1981, σ. 278, ὅπου ὁ συγγραφέας ἀναφέρει: «Προσεκτική ἀνάγνωση τοῦ κειμένου μᾶς ἀποκαλύπτει ποίημα πού ἀρχικά ἀποδόθηκε στόν Ἐφέσιο βυζαντινὸ ποιητὴ Μανουήλ Φιλῆ (περίπου 1275-1345)⁴, ἀλλὰ πού τελικὰ ἀνήκει στόν Κωνσταντῖνο Μιχαήλ Ψελλό (1018-1078)⁵». Στήν σημ. 4 τῆς σ. 279 ὁ Παλιούρας, γιά νά αἰτιολογήσει τήν ἀποψη ὅτι τό ἐπίγραμμα ἀνήκει στόν Ψελλό, παραπέμπει στά γραμματολογικά ἔργα τῶν K. Krumbacher καί H. Hunger στά ὁποῖα, φυσικά, δέν βρίσκει κανεῖς λύση στό συγκεκριμένο πρόβλημα, παρά μόνο γενικά στοιχεῖα γιά τόν Φιλῆ. Στήν σημ. 5 τῆς ἴδιας σελίδας, ὕστερα ἀπὸ παραπομπή στόν H. Hunger γιά τόν Μιχαήλ Ψελλό, γράφεται: «Τό ποίημα δημοσιεύθηκε στό περιοδικό τῆς Πράγας: Ceske museum filologicke 6 (1900), σ. 318. Βλ. καί Chr. Baur, *Initia patrum Graecorum*, Città del Vaticano 1955, 136». Ἀπὸ τόν Baur μεταφέρεται αὐτοῦσια ἡ πρώτη βιβλιογραφικὴ ἐνδειξη (χωρὶς ἀναφορά τοῦ

Πέρα από την έρευνα για την επισήμανση μνημείων εκείνο που ενδιαφέρει νομίζω περισσότερο είναι η κοινωνική διασύνδεση όλων των στοιχείων για την κατανόηση των ευρύτερων προβλημάτων: τέτοια είναι τα προβλήματα της οργάνωσης του χώρου στην παλαιοχριστιανική τή μέση βυζαντινή και την ύστεροβυζαντινή περίοδο με βάση κυρίως τη θέση των μνημείων στο χώρο της οργάνωσης του δικτύου επικοινωνίας μέσα στον συγκεκριμένο χώρο και τέλος της ανίχνευσης των δρόμων της διακίνησης, πλάι στους δρόμους επικοινωνίας, των αντιλήψεων, των νοοτροπιών και των ιδεολογιών που διακινούνται και αλληλοεπηρεάζουν το «όποιοδήποτε» πνευματικό κλίμα δημιουργείται ή κάνει την εμφάνισή του σ' αυτόν τον ιδιαίτερα αινιγματικό πολιτισμικό περίγυρο.

Στό πρώτο ζήτημα ή μελέτη των παλαιοχριστιανικών μνημείων⁵³ μάς βοηθά στην κατανόηση των σχέσεων που αναπτύχθηκαν έδω την εποχή που η οικιστική οργάνωση συνυφίνεται με το εκκλησιαστικό σύστημα της επιβολής των επισκόπων και των χωροεπισκόπων σε κέντρα όπου επιβιώνει ακόμα ο αρχαιότερος τρόπος ζωής⁵⁴, δίπλα ή πάνω στις αρχαιότερες οικιστικές εγκαταστάσεις (όπως π.χ. στην 'Επισκοπή Μάστρου (Πίν. 65), στο λόφο 'Αϊ Γιάννης της Γουριάς, στο Ζαπάντι, τα 'Οχθια ή την 'Επισκοπή Εύρυτανίας).

Στην πρώτη και τη μέση βυζαντινή περίοδο οι βασικοί οικιστικοί πυρήνες παραμένουν έστιες συγκέντρωσης του πληθυσμού, όπως μου δόθηκε η ευκαιρία να δείξω σε παλιότερο δημοσίευμα⁵⁵. Μία νέα πνοή φουντώνει από την εμφάνιση και την εξάπλωση του οργανωμένου μοναστικού ρεύματος στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Στερεάς και κοντά στην κοιλάδα του 'Αχελώου (μοναστηριακά συγκροτήματα της Κλόκοβας⁵⁶, της Βαράσοβας⁵⁷, και του Ζυγοῦ⁵⁸), ή όποια στεριώνει σε κοινοβιακή βάση. Παράλληλα αναπτύσσεται

ονόματος του Sternbach) στο κείμενο του Παλιούρα. 'Η ασυνέπεια αυτή αποκαθίσταται στην έντυπη έκδοση του βιβλίου Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 316, όπου η ίδια σημείωση περιλαμβάνει τώρα και την πρώτη (Krumbacher) και την τελευταία (Garzya) έκδοση κειμένου. Λείπει ωστόσο μνεία στην έκδοση Ν. Α. Βέης, ΕΦΣΠ 6 (1902), σ. 108 και στο πλήθος των χειρογράφων που μάς παραδίδουν το επίγραμμα. Παρόμοια χειρόγραφα θα κυκλοφορούσαν στο περιβάλλον των μοναχικών κύκλων της περιοχής και των κτητόρων ή δωρητών του 'Αγίου 'Ανδρέα Χαλκιοπούλων (βλ. Β. Κατσαρός, Μία ακόμη μαρτυρία, δ.π., σ. 388). Το ζήτημα όμως αυτό, όπως και το ζήτημα της αναχρονολόγησης των τοιχογραφιών, απαιτεί ειδικότερη έρευνα.

54. Βλ. Δ. Ι. Πάλλας, 'Η Παναγία της Σκριποῦς, δ.π., σημ. 1, σ. 6. Πρβλ. Β. Κατσαρός, Παρατηρήσεις σε όρισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές με φάσεις βυζαντινής περιόδου στη Δυτική Στερεά 'Ελλάδα, Κληρονομία 13 (1981), σ. 431-432, 459 σημ. 104, 462.

55. 'Ο.π., σ. 461-462.

56. Το μοναστηριακό συγκρότημα της Κλόκοβας αποτέλεσε τό θέμα ανακοίνωσής μου που έγινε στο Γ' Πανελλήνιο 'Ιστορικό Συνέδριο (Θεσσαλονίκη 29-30 Μαΐου 1982) ύστερα από μία πληροφορία για τη θέση, που την οφείλω στον φιλόλογο κ. Κ. Τριανταφυλλίδη. Το έτοιμο μελέτημά μου έλπίζω να δημοσιευτεί σύντομα. 'Η ανακάλυψη του σημαντικότερου πρώιμου μοναστικού συγκροτήματος στη δυτική Στερεά παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία του μοναχισμού στην περιοχή, αλλά και γενικότερα στον έλλαδικό χώρο.

57. Βλ. Β. Κατσαρός, Μία ακόμη μαρτυρία, δ.π., σ. 384, σημ. 73. Πρβλ. Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 80.

58. Βλ. Β. Κατσαρός, Μία ακόμη μαρτυρία, δ.π., σ. 368 κ.έ. Πρβλ. 'Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 84-94 και σ. 187-196. 'Ο Παλιούρας (δ.π., σ. 196, σημ. 4) δέχεται ότι ο Νίκανδρος της επιγραφής των

καί ἡ μεσοβυζαντινὴ ὀργάνωση ζωῆς (Ἁγιοὶ Θεόδωροι Σταμνᾶς⁵⁹, Ἁγία Τριάδα τοῦ Μαύρικα⁶⁰) καί, σιγουρότερα, μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης ἀπὸ τοὺς Φράγκους καί τὴν ἐξέλιξη ὅχι αὐτόχθονος, ἀλλὰ ιδιόμορφης ἰδεολογικῆς ἔκφρασης καί δημιουργίας στὸ περιβάλλον τῆς τέχνης τοῦ λεγόμενου Δεσποτάτου⁶¹ (ὅπως Κατοχή⁶², Παλαιοκατούνα⁶³, Σταμνά⁶⁴, Ἀγγελόκαστρο⁶⁵, Πρεβέντζα⁶⁶).

Στὸ δεύτερο πρόβλημα, αὐτὸ τῆς ὀργάνωσης τοῦ δικτύου ἐπικοινωνίας, δὲν εἶναι μόνον οἱ βυζαντινὲς θέσεις πού συμβάλλουν στὴν ἐπίλυση τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ καί οἱ θέσεις τῶν πρώτων μεταβυζαντινῶν μνημείων πού ἀναπτύσσονται στὴν εὐρύτερη κοιλάδα. Οἱ χώροι αὐτοὶ εἶναι ἐστίες πού δέχτηκαν ἄμεσα τὴν ἐπίδραση τοῦ βυζαντινοῦ τρόπου ζωῆς καί παρουσιάζουν καθαρότερα τὴν οἰκιστικὴ συνέχεια τοῦ τόπου, ἀπὸ τίς ἐκβολές τοῦ Ἀχελώου ὡς τὴ δεύτερη γεωγραφικὴ ζώνη τοῦ ποταμοῦ, στὴν ὁποία βρίσκεται καί

τοιχογραφιῶν τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. εἶναι ὁ «πρῶτος κτήτορας» τῆς μονῆς, ἀκολουθώντας τὴν ἄποψη τοῦ Σωτ. Κίσσα. Αὐτὸ θὰ σήμαινε βέβαια ἴδρυση τῆς μονῆς στὴν ἴδια ἐποχὴ, γεγονός τό ὁποῖο δὲν ἰσχύει. Ὁ «πρῶτος ταύτην δομησάμενος... ἔρωτι τῷ θεῷ γενόμενος ἔκκρεμής» (N. A. Bees, *Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)*, B-NJb 21 (1972-1974), σ. 63, 18-22. Πρβλ. Β. Κατσαρός, Μιά ἀκόμη μαρτυρία, δ.π., σ. 368. Σ. Κ. Κίσσας, Σχόλια σ' ἓνα σιγίλλιο, δ.π., σ. 172. Ἀθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία, σ. 187) δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ πηγὴ παρά ὡς ἕνας αὐστηρὸς ἀσκητὴς πού διάλεξε τὴν τοποθεσίαν «πετώντας» σέ δυσθεώρητα ὕψη (ὅπως καί τό σημεῖο τοῦ μοναστηριοῦ, βλ. Ἀθ. Δ. Παλιούρας, δ.π., σ. 188, εἰκ. 192-193), συνεπαρμένος ἀπὸ «θεῖον ἔρωτα», πάντως πολὺ πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη περίπου τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 12ου αἰῶνα.

59. Βλ. Β. Κατσαρός, Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς αἰτωλικῆς Σταμνᾶς καί ὁ «ἀνεικονικός» τοῦ διάκοσμος, Μνήμη Στυλιανοῦ Πελεκανίδου, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 109-166. Τό μνημεῖο βρίσκεται κοντὰ στὸν ὀργανωμένο μεσαιωνικὸ οἰκισμό τῆς Σταμνᾶς, μέ οἰκιστικὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν 9ο-10ο αἰ. ὡς σήμερα.

60. Βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καί τὴν Ἠπειρον ἀπὸ τοῦ 5' μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 1' αἰῶνος, Βυζαντινὰ μνημεῖα 2 (1975), σ. 50-51. Βλ. καί Ἀθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 32 (ἐγχρ. φωτογραφία) καί σ. 172-173. Γιά τὴ σύγκριση πού γίνεται ἀπὸ τὸν Παλιούρα μετὰ τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τοῦ ναοῦ τοῦ Παντοκράτορος Σωτήρος Χριστοῦ πού ἀναφέρεται σέ σημεῖωμα τοῦ χρφ. Ἀθηνῶν 1377 (δ.π., σ. 172), βλ. Β. Κατσαρός, Συμβολή, σ. 1513-1515.

61. Γιά τὴν τέχνη αὐτὴ βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, δ.π., σ. 210-212 καί τώρα Κ. Τσουρῆς, Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος (δ.π., ὑποσημ. 6), σποραδικὰ καί κυρίως σ. 1-21 καί 207-227.

62. Ναὸς τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος: βλ. Δ. Μιτάκης, Οἰνιάδες-Κατοχή, Πάτρα 1986, σ. 546-547 καί 550. Γιά τὸν ὑστεροβυζαντινὸ πύργο τῆς Κατοχῆς βλ. δ.π., σ. 538-546. Ἡ παράδοση πού θεωρεῖ τὸν πύργο ὡς πύργο «τῆς Θεοδώρας», συζύγου τοῦ Μιχαὴλ Β' Κομνηνοῦ Ἀγγέλου Δούκα, ὅπως ὑποθέτει ὁ Μιτάκης (δ.π., σ. 250-256), παρά τίς δικές μου ἐπιφυλάξεις (δ.π., σ. 253) δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀναφέρεται πράγματι στὴν Θεοδώρα. Γιά τὴν Κατοχή βλ. καί Σπ. Ἀσωνίτης, Συμβολή στὴν ἱστορία τῆς Αἰτωλοακαρνανίας καί τῶν νησιῶν τοῦ νότιου Ἰονίου. Ἀπὸ τὴν προσάρτηση τῆς κομητείας τῆς Κεφαλληνίας στὸ πριγκιπᾶτο τῆς Ἀχαΐας μέχρι τὸ θάνατο τοῦ Καρόλου Α' Τόκκου (1325-1429), δακτυλογραφημένη διατριβή, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 35-36 καί 54-55.

63. Βλ. Κ. Τσουρῆς, Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, δ.π., σ. 43-45 καί 325, ὅπου καί ἡ παλιότερη βιβλιογραφία.

64. Ἁγιος Γεώργιος: Κ. Τσουρῆς, Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος, δ.π., σ. 43 καί σ. 325, ὅπου καί βιβλιογραφία.

65. Ἁγιος Γεώργιος: βλ. δ.π., σ. 43 καί σ. 324-325, ὅπου καί βιβλιογραφία.

66. Ναὸς τῆς Παναγίας: βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας στὴν Πρεβέντζα τῆς Ἀκαρνανίας, Βυζάντιον, Ἀφιέρωμα στὸν Ἀνδρέα Στράτο, τ. Ι, Ἀθήναι 1986, σ. 251-257. Πρβλ. Κ. Τσουρῆς, δ.π., σ. 40-42 καί σ. 323-324.

ή διέξοδος από την κλειστή γεωγραφική παρουσία του χώρου⁶⁷. Σέ αυτή τή διέξοδο, πρὸς τήν ἄλλη πλευρά τοῦ βυζαντινοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου, δέν δόθηκε ὡς τώρα ἰδιαίτερη προσοχή. Θά τολμοῦσα, ὅμως, νά πῶ ὅτι αὐτή ἀποτελεῖ ἕνα μεγάλος κέρδος τῆς ὅλης προσπάθειας πού μᾶς εἰσάγει στόν εὐρύτερο χῶρο τοῦ τρίτου ζητήματος. Γιατί ἡ κοιλάδα τοῦ Ἀχελώου δέν λειτουργεῖ μόνο ὡς ἐνισχυτής τῆς στατικής ζωῆς τοῦ κάτω ροῦ τοῦ ποταμοῦ, ἀλλά καί ὡς δρόμος — πέρα ἀπό τή φυσική — ἐπικοινωνίας τῆς ἀπομονωμένης δυτικής Στερεᾶς, μιᾶς ἐπικοινωνίας πού ἀγγίζει τό μεγάλο δρόμο, ὁ ὁποῖος ὀδηγεῖ στή Θεσσαλία καί τή Θεσσαλονίκη, μέ ὅλες τίς ἐπιπτώσεις αὐτῆς τῆς ἐπαφῆς. Ὁ δρόμος αὐτός ἀναγνωρίζεται ἤδη ἀπό τόν 9ο/10ο αἰώνα⁶⁸, ὅταν οἱ ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς διαδίδονται μέσα ἀπό τό κανάλι τῆς ἰδεολογικῆς ἐπιρροῆς, ὅπως διαπιστώνει κανεῖς μέ τή σύγκριση τῶν ζωγραφικῶν προγραμμάτων δύο μνημείων φαινομενικά ἀπόμακρων καί ἄσχετων μεταξύ τους, ὑποταγμένων ὅμως — καί τῶν δύο — στίς εὐρύτερες ἀντιλήψεις τῆς ἀνεικονικῆς ζωγραφικῆς: τῶν ναῶν τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Σταμναῶν⁶⁹ καί τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας⁷⁰.

Μέ τά παραπάνω δεδομένα μπορεῖ νά κατανοήσῃ τώρα κανεῖς καλύτερα καί τό πραγματικό περιεχόμενο τῆς διοικητικῆς ὁργάνωσης τοῦ εὐρύτερου χώρου τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελώου, πού ἐμφανίζεται καθαρότερα ἀπό τόν 13ο αἰώνα μέ τήν ὁρολογία *ἐπίσκεψις Ἀχελώου*⁷¹ ἢ *θέμα Ἀχελώου*⁷². Δέν πρέπει νά μᾶς ξενίζει τό γεγονός ὅτι ἡ κεντρική ἐξουσία τοῦ συγκεκριμένου χώρου στηρίχτηκε ἀκριβῶς στή γεωφυσική ἰδιομορφία τῆς περιοχῆς, γιά νά ἐνῶσῃ σέ μιά εὐρύτερη διοικητική ὁργάνωση τή δεξιὰ κι ἀριστερά τοῦ ποταμοῦ ἔκταση, γιά νά τήν συμπεριλάβῃ ὡς μία ἐνότητα στή συμφερότερη γιά τήν ἄσκηση τῆς φορολογικῆς τῆς πολιτικῆς ἐσωτερικῆ κρατικῆ διοικητικῆς ὁργάνωση. Τά παραδείγματα ἀντίστοιχων φαινομένων τῆς βυζαντινῆς περιόδου σέ ποταμούς τῆς Μακεδονίας, (ὅπως ὁ Ἀξιός⁷³ καί ὁ Στρυμών⁷⁴), στηρίζουν τίς πραγματικές ἐκτιμήσεις καί γιά τήν ἀντίστοιχη περιοχή· μιά περιοχὴ πού ἀπλώνεται περισσότερο στή ζώνη τῶν

67. Πρόκειται γιά τό σημεῖο τῆς παλιᾶς γέφυρας τῆς Τατάρνας, βλ. Π. Ἰ. Βασιλείου, Τό μοναστήρι τῆς Τατάρνας Εὐρυτανίας, Ἀθήναι 1978², εἰκ. 48α, 82. Πρβλ. Ὁ ἴδιος, Ἡ ἐπισκοπὴ Λιτζᾶς καί Ἀγράφων ἐπὶ Τουρκοκρατίας μέ σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς Εὐρυτανίας, τῶν μοναστηριῶν, καί τῶν σχολῶν τῆς, Ἀθήνα 1960, σ. 107, εἰκ. 32. Γιά τήν ἐνότητα καί τὴν ἐπικοινωνία τῶν κατοίκων βλ. Μ. Α. Γκιόλιας, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τοῦ κοινωνικοῦ καί πολιτισμικοῦ χώρου τῆς Εὐρυτανίας καί τῶν Ἀγράφων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία, Ἀθήνα 1986, σ. 39-41.

68. Βλ. Β. Κατσαρός, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, δ.π., σ. 162-163.

69. Ὁ.π.

70. Ὁ.π., σ. 162, σημ. 1.

71. Βλ. Κ. Καλαμαρτζή-Κατσαροῦ, Ἀγνωστος βυζαντινὸς ναὸς ἀπὸ τὴν Αἰτωλία, δ.π., σ. 82, σημ. 5. Σ. Κ. Κίσσας, Σχόλια σὲ ἕνα σιγίλλιο τοῦ Ἰωάννου Ἀπόκαυκου, δ.π., σ. 174, σημ. 1 καί 191-194. G. Prinzig, Studien zur Provinz und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischen Herrschern Michael I und Theodoros Dukas II, Ἡπειρ. Χρον. 25 (1983), σ. 50-52.

72. Ὁ.π.

73. Βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, Καπετανίγια τῆς Μακεδονίας. Συμβολὴ εἰς τὴν διοικητικὴν ἱστορίαν καί γεωγραφίαν τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν φραγκοκρατίαν χρόνους, Μακεδονικά, Παράρτημα 1, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 34-37, 86-87. P. Bellier - R. Cl. Bondoux, - J. Cl. Cheynet - B. Geyer, J. P. Grémois - V. Kravari, Paysages de Macédoine, leurs caractères, leur évolution à travers les documents et les récits des voyageurs, Prés. J. Lefort [Travaux et Memoires, Monographies 3], Paris 1986, σ. 37-38, 65-67, 78-82.

74. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, Καπετανίγια τῆς Μακεδονίας, δ.π., σ. 21-24 καί 82-84.

εκβολών, όπου και οι ευφορότερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις που δέν άφησαν αδιάφορους τούς εκτιμητές γής στην *Partitio Romaniae*⁷⁵. Τό στοιχείο που άναδεικνύεται όμως και από αυτή την ενέργεια είναι άκριβώς εκείνο της ένότητας και της επικοινωνίας αυτού του χώρου· του χώρου που κράτησε τή συνέχειά του και που βοήθησε τούς κατοίκους του νά επιβιώσουν παρά τίς μετέπειτα αντίζοες ιστορικές συνθήκες⁷⁶, προσφέροντας άκόμη και σήμερα στόν έρευνητή μορφές, τόσο από την έξελιγμένη οικιστική του οργάνωση όσο και από τή διάρκεια της παραδοσιακής του ζωής.

75. Βλ. Διον. Ζακυθνός, *Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της έπαρχιακής διοικήσεως έν τῷ βυζαντινῷ κράτει*, ΕΕΒΣ 21 (1951), σ. 195-196. Πρβλ. Β. Κατσαρός, *Μιά άκόμη μαρτυρία*, δ.π., σ. 369, σημ. 15. 'Ο ίδιος, 'Αχελώος. Συμβολή στό πρόβλημα της βυζαντινής πόλης, 'Ιστοριογεωγραφικά 1 (1985-86), σ. 1986, σ. 47, σημ. 35 και κυρίως σ. 48, σημ. 44.

76. Βλ. σχετικά 'Ελ. 'Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, 'Ερημωμένα χωριά στην 'Ελλάδα: ένας προσωρινός άπολογισμός, στό 'Η οικονομική δομή τών βαλκανικών χωρών στά χρόνια της 'Οθωμανικής κυριαρχίας ιε 'ιθ' αϊ., έπιμ. Σπ. 'Ασδραχάς, 'Αθήνα 1979, σ. 197, 211, 221, 256-257.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

'Ο ναός τών 'Αγίων 'Αποστόλων

Δυό χιλιόμετρα ΒΔ. της κοινότητας Γουριά της έπαρχίας Μεσολογγίου, στην τοποθεσία 'Ελληνικά, πάνω σέ πλάτωμα βρίσκεται ό έρειπωμένος σήμερα ναός τών 'Αγίων 'Αποστόλων¹, πολύ κοντά στην άριστερή όχθη του ποταμού 'Αχελώου. Τό κτίσμα, έσωτερικών διαστάσεων 10, 25X3,08 μ., έμφανίζει σέ κάτοψη (Πίν. 66) τό γνωστό στην Αιτωλοακαρνανία και άλλου τύπο της μονόχωρης αίθουσας². Στή σημερινή του κατάσταση, καλύτερα διατηρημένη μορφή παρουσιάζουν ό δυτικός τοίχος του νάρθηκα και ό βόρειος τοίχος από τό σημείο που αυτός διασταυρώνεται μέ τόν έγκάρσιο διαχωριστικό τοίχο νάρθηκα κυρίως ναού ως τή βορειοδυτική γωνία. 'Ο νότιος τοίχος έχει σχεδόν διαλυθεί και ή πτώση τών υλικών καλύπτει τό μήκος από τό σημείο του διαχωριστικού τοίχου του κυρίως ναού και του νάρθηκα ως τή νοτιοανατολική γωνία (Πίν. 67 α-γ).

'Η απλότητα του σχεδίου, μέ τό παραλληλόγραμμο σχήμα στην κάτοψη, παρουσιάζεται άρμονική και στίς αναλογίες τών μερών: της μεγάλης σχετικά άψίδας στό ανατολικό μέρος, του κυρίως ναού και του νάρθηκα. 'Ο κεντρικός χώρος του μνημείου, ό προς Ν. του κατά μήκος του άξονα έξωτερικός χώρος, καθώς και ό κοντινός μέ τό βόρειο τοίχο,

1. Για μνεία του μνημείου βλ. Β. Κατσαρός, 'Ο ναός τών 'Αγ. Θεοδώρων, σ. 155, σημ. 3.

2. Βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, 'Αρχιτεκτονική, σ. 41-44 και 105-106. 'Αθ. Δ. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, σ. 101. Βλ. άκόμη Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τό 10ο αιώνα ως τήν κατάκτηση της περιοχής από τούς Τούρκους τό 1393*. Συμβολή στή Βυζαντινή 'Αρχιτεκτονική, 'Αθήνα 1979, σ. 42-90 και 143. Ν. Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι. Οι έκκλησίες του οικισμού, *Μνημεία Βυζαντινών Οικισμών 1*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 3-6, 49-55. Ν. Β. Δρανδάκης - Β. Κ. Κατσαρός, *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά μνημεία 'Αγιονομίου*, 'Ιστοριογεωγραφικά 2 (1987/88), 1988, σ. 233-252 και 251, σημ. 37.

καλύπτονται από τὰ ἐρείπια πού κρύβουν τό δάπεδο, στά χαμηλότερα κυρίως σημεία. Ἔτσι δυσκολεύεται κανείς να προσδιορίσει τό πλάτος τοῦ ἀνοίγματος τῆς μοναδικῆς θύρας στή νότια πλευρά τοῦ νάρθηκα, καθώς καί τήν ἀκριβή κατάσταση τοῦ νότιου τοίχου. Ὁ δυτικός τοίχος τοῦ νάρθηκα, πού διατηρεῖται ἕως στό ὕψος τῶν 1,50 μ., ἀπολήγει σέ ἀετωματική διάταξη τῆς γκρεμισμένης, τώρα, τοιχοποιίας. Ὁ βόρειος τοίχος σώζεται σέ ὕψος 1,20 μ. καί σέ ἀπόσταση 4 περίπου μ. παρακολουθεῖται ἐξωτερικά, ἀπό τό ὕψος τοῦ νάρθηκα ὡς τήν βορειοανατολική γωνία τοῦ μνημείου· εἶναι τὰ μόνα σημεία τοῦ κτίσματος, ὅπου μπορεῖ κανείς νά μελετήσῃ τή μορφή τῆς τοιχοδομίας καί νά ἀποφανθεῖ γιά τήν κατά προσέγγιση χρονολογική ἔνταξή του.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ (πάχους 0,70 μ.) ἀπό ἐντόπιους ἀκατέργαστους λίθους ἀκανονίστων μεγεθῶν (Πίν. 68 α-β), στόν πλευρικό βόρειο τοίχο, καί ἰσχυρό ἀσβεστοκονίαμα ἔχει τή μορφή τῆς ἀπλῆς ἀργολιθοδομῆς³. Στούς ἄρμους χρησιμοποιήθηκαν κομμάτια πλίνθων, πάχους 2-2,5 χιλ. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ τοιχοδομία στό νοτιοδυτικό τμήμα τοῦ μνημείου, ὅπου χρησιμοποιήθηκαν ὀγκόλιθοι⁴ καί παρατηρεῖται διαπλάτυνση τῆς τοιχοποιίας πρὸς τή βάση καί ἐλαφριά κλίση πρὸς τό ἐσωτερικό (σκάρπα)⁵. Ὁ ἡμικυκλικός τοίχος τῆς ἀψίδας τοῦ ἱεροῦ διατηρεῖται σέ ὕψος 0,50 μ. Ἐχει χορδή 2,50 καί βέλος 1,40 μ.

Ἀπό τὰ λίγα τυπολογικά καί μορφολογικά στοιχεῖα εἶναι δύσκολο νά ἀποφανθεῖ κανείς μέ βεβαιότητα γιά τήν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ μνημείου. Τό γεγονός ὅμως ὅτι ὁ τύπος τοῦ μονόχωρου ναοῦ, μέ καμαροσκεπή, πιθανότατα, στέγαση, δέν εἶναι ἄγνωστος στήν ἐγγύτερη περιοχή ἀπό τόν 10ο⁶ ὡς τόν 16ο αἰώνα⁷· ἡ μορφή τῆς τοιχοδομίας μέ τήν χρησιμοποίηση τῶν πλίνθων, ἀλλά κυρίως ἡ χρήση τοῦ ἰσχυροῦ ἀσβεστοκονιάματος μέ πρόσμειξη τριμμένης ὀπτοπλίνθου καί ἡ παρουσία τῆς τεχνικῆς τῆς κεκλιμένης τοιχοποιίας ὁδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι τό μνημεῖο θά πρέπει νά ἔνταχθεῖ στούς βυζαντινούς χρόνους καί, πιθανότατα, στήν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο.

3. Ἡ τοιχοδομία ἐμφανίζει κάποια ὁμοιότητα μέ ἐκείνη τοῦ μικροῦ ναοῦ τοῦ συγκροτήματος τῶν Δύο Ἐκκλησιῶν Σταμνᾶς (βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Ἀρχιτεκτονική, σ. 43 εἰκ. 15 καί πίν. 30 β) χωρίς ὅμως τή διάταξη τῶν ἀπλῶν ὀριζοντίων πλίνθινων ζωνῶν.

4. Ἡ χρήση τῶν ὀγκολίθων στά κατώτερα κυρίως τμήματα τῶν κτηρίων εἶναι συχνή ιδιαίτερα στούς «μεγαλιθικούς» ναούς τῆς Μάνης (βλ. Ν. Δ. Δρανδάκης -Β. Κ. Κατσαρός, Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα Ἀγιοπορίου, δ.π., σ. 237 καί σημ. 10).

5. Γιά τήν τεχνική αὐτή βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, Ὁ ναός τοῦ "Αἰ-Λέου εἰς τό Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ, τ. Στ', Ἀθῆναι 1972, σ. 155-156, ὅπου καί βιβλιογραφία.

6. Βλ. παράδειγμα τοῦ μικροῦ ναοῦ τῶν Δύο Ἐκκλησιῶν Σταμνᾶς (βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 3). Γιά τή στέγαση μεγαλύτερου ἀπὸ τοὺς δύο ναούς, παρά τήν ἀντίθετη ἀποψη τοῦ Π. Α. Βοκοτόπουλου (Ἀρχιτεκτονική, σ. 44), βλ. Δ. Ι. Πάλλας, Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς, σ. 45, εἰκ. 21. Πρὸς τήν ἀποψη τοῦ Βοκοτόπουλου κλίνει ὁ Ἀθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία, σ. 201. Πρβλ. καί Γ. Μ. Βελήνης, Ἑρμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, τ. Α', ΕΕΠΣΑΠΘ (Παράρτημα ἀριθ. 10 τοῦ τόμου Θ'), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 284, σημ. 1.

7. Βλ. τό παράδειγμα τῶν Ταξιαρχῶν Γουριᾶς: Ἀθ. Ν. Παλιούρας, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία, σ. 268-270. Στὴ βιβλιογραφία τῆς σελ. 270 ἄς προστεθοῦν Κ. Σ. Κώνστας, Ὁ «Ἀη-Ταξιάρχης» τῆς Γουριᾶς. Προσπάθεια χρονολόγησης τοῦ μοναστηριοῦ, ἐφημ. Αἰτωλική Ἠχώ, φ. 22-2-1975, σ. 1 καί 4. Ὁ ἴδιος, Ἀη-Ταξιάρχισσιν. Ἀπὸ ἓνα μοναστήρι τῆς Ν. Δ. Αἰτωλίας, ἐφημ. Αἰτωλία, φ. 4-9-1977, σ. 3.

Ι. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΘΕΣΕΩΝ ΟΠΟΥ ΣΗΜΕΙΩΝΟΝΤΑΙ ΠΑΛΙΕΣ Ή ΕΡΕΙΠΩΜΕΝΕΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΕ ΠΑΛΙΟΤΕΡΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΧΑΡΤΗ (Piv 63)*

ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΔΕΞΙΑ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ			ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ		
ΤΟΜΕΑΣ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΣΗΜΕΙΟ	ΤΟΜΕΑΣ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΣΗΜΕΙΟ
Α΄	1. Παλαιομάνινα, "Αγ. Γεώργιος	N	Α΄	1. Σταμνά, Δύο 'Εκκλησίαι ⁴	+
	2. Ρίγανη	M		2. Μεγάλη Χώρα, Παναγία ⁵	+
	3. "Οχθια ¹	A, K		3. 'Ελαιόφυτον	M
	4. Στράτος ²	NA, K		4. Στρογγυλέϊκα	A, K
Β΄			Β΄	5. Σπολάϊτα ⁶	M
				6. Ποταμούλα	M
				7. Κυπάρισσος	M
				8. Σαργιάδα	M
Γ΄	5. Καστράκι ³	NA	Γ΄	9. Μαυρομύτη, 'Αγ. Σωτήρα	B
				10. Κελάκια	M
				11. 'Ερυθρ. Πύργος, Παναγία	N
				12. 'Αμπέλια	Δ
Δ΄	6. Πραντικόν	M	Δ΄	13. "Ανω "Αγ. Βλάσιος	BA, K
	7. Μαλατείκον	A, K		14. Κάτω "Αγ. Βλάσιος	BA, K
	8. Μπαμπαλιού, "Αγ. Ταξιάρχης	BA		15. 'Αλέστα (2 ναοί)	BA
	9. Μπαμπαλιού	BA		16. Κάτω Κάμπος	M
Ε΄	10. 'Αμοργιανοί	N		17. Καραμανέϊκα	Δ
				18. Πετρωτό	M
				19. Φτελιά (2 ναοί)	B, N
				20. Χούνη	B
Ε΄			Ε΄	21. Σκιαδέϊκα	M
				22. 'Αγ. Τριάς Γούναρη	BA
				23. Ψηλόβραχος	NA
				24. Χαράστη	A, K
Ε΄				25. Λογγίστη	BA
				26. "Αγ. Βασίλειος	+
				27. "Αγ. 'Ανδρέας	+
				28. ΕΠΙΣΚΟΠΗ ⁷	+
Ε΄	11. Αλευράδα	M	Ε΄	29. Μετόχι 'Αγ. Γεωργίου	+
	12. Πετρώνα	NA, K		30. Μονή Τατάρνας ⁸	+
	13. Τρίκλιнос	M		31. Τριπόταμον	Δ
	14. Χαλκιόπουλοι	BA		32. Χρύσοβα	BA, K
Ε΄	15. "Αγ. Νικόλαος	+		33. Χρύσοβα, "Αγ. Γεώργιος	NA

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ Ι

1. Βλ. καί Πίνακα ΙΙ, στήλη Α΄, 5. 2. Βλ. καί Πίνακα ΙΙ, στήλη Α΄, 6. 3. Βλ. καί Πίνακα ΙΙ, στήλη Α΄, 7. 4. Βλ. καί Πίνακα ΙΙ, στήλη Β΄, 14. 5. Βλ. καί Πίνακα ΙΙ, στήλη Β΄, 22. 6. Βλ. καί Πίνακα ΙΙ, στήλη Β΄, 24. 7. Βλ. καί Πίνακα ΙΙ, στήλη Β΄, 28. 8. Βλ. καί Πίνακα ΙΙ, στήλη Β΄, 30.

— * 'Η σήμανση πάνω στον στρατιωτικό χάρτη γίνεται μέ τό σύμβολο ⬢, πού κατά κανόνα συμβολίζει παλιές ή έρειπωμένες εκκλησίες.

— Για τά στοιχεΐα του χάρτη μέ βάση τόν όποιο καταρτίστηκε ό κατάλογος τών θέσεων πού πρέπει, όσο είναι σήμερα δυνατό, νά έξεταστούν βλ. υποσημ. 17 του κειμένου αυτού του μελετήματος. Ευχαριστώ καί από τή θέση αυτή τόν φίλο καί συνάδελφο Παναγιώτη Φάκλαρη πού έθεσε υπόψη μου τον συγκεκριμένο χάρτη.

προέρχεται από παλαιοπωλείο (Μοναστηράκι) τῶν Ἀθηνῶν, δέν εἶναι ὅμως ἐπιτρεπτή ἡ δημοσίευσή του. Α' -Ε' = τομεῖς πού σημειώνονται στό τμήμα τοῦ αὐστριακοῦ χάρτη τῆς περιοχῆς. Μέ τά σημεία Β,Ν,Α,Δ δηλώνονται τά σημεία τοῦ ὀρίζοντα μέ τούς ἐνδιάμεσους συνδυασμούς τους. Μέ τό σημείο Μ δηλώνεται ὅτι τό μνημεῖο βρίσκεται (ἢ βρισκόταν) μέσα στόν οἰκισμό. Τό σημείο Κ, πού ἀκολουθεῖ τό κόμμα, σημαίνει ὅτι τό μνημεῖο βρίσκεται (ἢ βρισκόταν) κοντά στό ἀναφερόμενο τοπωνύμιο. Ὁ σταυρός (+) δηλώνει ἀγιωνύμια ἢ γνωστά μνημεῖα.

II. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΛΑΔΑ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ ΑΧΕΛΩΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΛΗΣΙΕΣΤΕΡΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ

ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΔΕΞΙΑ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ			ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ		
ΤΟΜΕΑΣ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΧΑΡΑ- ΚΤΗΡΙ- ΣΜΟΣ	ΤΟΜΕΑΣ	ΤΟΠΟΘΕΣΙΑ	ΧΑΡΑ- ΚΤΗΡΙ- ΣΜΟΣ
Α'.	1. Κατοχή, Πύργος ¹	ΥΒ ²		1. Νεοχώρι, Ταξιάρχες ¹¹	ΜΒ
	2. Κατοχή, Ἀγ. Παντελεήμων ²	ΥΒ ²		2. Νεοχώρι, Ἀγ. Αἰμίλιανός ¹²	ΥΒ ¹
	3. Κατοχή, Ἀγ. Σωτήρα ³	ΜΒ		3. Μάστρον, Ἐπισκοπή ¹³	Π+Φ
	4. Παλαιοκατούνα, Θεοτόκος ⁴	ΥΒ ¹		4. Αἰτωλικόν, Ἀγ. Νικόλαος ¹⁴	ΜΒ
Β'.	5. Ὁχθία, παλαιοχρ. βασιλική ⁵	Π?		5. Αἰτωλικόν, Παναγία ¹⁵	ΜΒ
	6. Στράτος ⁶	Π? ²		6. Αἰτωλικόν, Ἀγ. Παρασκευή ¹⁶	ΜΒ
Γ'.	7. Πρεβέντζα, Παναγία ⁷	ΥΒ ¹		7. Ἀμυγδαλιές, Ταξιάρχες ¹⁷	Β? ΥΒ ¹
Δ'.	8. Βαρετάδα, Παναγία ⁸			8. Ταξιάρχες ¹⁸	Β? ΥΒ ¹
Ε'.	9. Χαλκίοπουλοι, Ἀγ. Ἀνδρέας ⁹ ΥΒ ¹			9. Ἀγ. Νικόλαος ὁ Κρεμαστός ¹⁹	Β?
	10. Ἐμπεσός, Ἀγ. Θωμάς ¹⁰			10. Κλεισούρα, Ἀγ. Ἐλεούσα ²⁰	Β? ΜΒ
			Α'.	11. Γουριά, Ταξιάρχες ²¹	ΜΒ
				12. Γουριά, Ἀγ. Ἰωάννης ²²	Π
				13. Ἑλληνικά, Ἀγ. Ἀπόστολοι ²³ ΥΒ ²	
				14. Σταμνά, Δύο Ἐκκλησίες ²⁴	Β
				15. Σταμνά, Ἀγ. Θεόδωροι ²⁵	Β
				16. Σταμνά, Ἀγ. Παρασκευή ²⁶	ΜΒ
				17. Σταμνά, Ἀγ. Γεώργιος ²⁷	ΥΒ ¹
				18. Ἀγγελόκαστρο, φρούριο ²⁸	ΥΒ ¹
				19. Ἀγγελόκαστρο, Ἀγ. Γεώργιος ²⁹ ΥΒ ¹	
				20. Ἀγγελόκαστρο, Παντοκράτορας ³⁰	ΜΒ
				21. Μαύρικας, Ἀγ. Τριάδα ³¹	Β
			Β'.	22. Μ. Χώρα, Θεοτόκος ³²	Π+Φ.
				23. Πυργί, Ἀγ. Ἀθανάσιος ³³	
				24. Σπολάιτα, Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Ριγανάς ³⁴	
			Ε'.	25. Μ. ΤΑΤΑΡΝΑΣ ³⁵	Β? ΜΒ
				26. ΕΠΙΣΚΟΠΗ ³⁶	Β?

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΙΝΑΚΑ II

1. Γιά τό μνημεῖο βλ. Β. Κατσαρός, Συμβολή στήν Ἱστορία καί μνημειακή τοπογραφία τοῦ χωριοῦ Κατοχή Ἀκαρνανίας, Ἑλληνικά 30 (1977/78), σ. 307-320. Βλ. καί Δ. Μιτάκης, Ἀχελῶος, (δ.π., ὑποσημ. 15), σ. 78. Ὁ ἴδιος, Οἰνιάδες-Κατοχή, (βλ. δ.π., ὑποσημ. 62), σ. 538-546.
2. Βλ. Δ. Μιτάκης, Οἰνιάδες-Κατοχή, σ. 546-547.
3. Ὁ.π., σ. 553-554. Ἡ ὑπαρξή τοῦ παραδοσιακοῦ ἀγιάσματος μαρτυρεῖ παλαιότερη λατρεία.
4. Βιβλιογραφία γιά τό μνημεῖο βλ. Κ. Τσουρή, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος (δ.π., ὑποσημ. 6), σ. 325.
5. Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία, (βλ. δ.π., ὑποσημ. 1), σ. 59. Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακά, Σύνταγμα τῶν Παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος, τόμ. II (δ.π., ὑποσημ. 6), σ. 113, σημ. 109.

6. Παλαιοχριστιανικό μνημείο υπό έρευνα.
7. Π. Α. Βοκοτόπουλος, 'Ο ναός της Παναγίας στην Πρεβέντζα της 'Ακαρνανίας (δ.π., ύποσημ. 6), σ. 251-275. Πρβλ. 'Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία, σ. 302-304. Κ. Τσουρής, 'Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος, σ. 323-324.
8. Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία, σ. 380-382.
9. 'Ο.π., σ. 313-316.
10. 'Ο.π., σ. 391-392.
11. 'Ο.π., σ. 271-272. Βλ. επίσης Γ. Κόκκας, 'Από την Αιτωλική Παραχελωίτιδα. Τό Μοναστήρι των Ταξιαρχών, 'Αθήναι 1958.
12. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Βυζαντινά καί Μεσαιωνικά μνημεία Αιτωλίας- 'Ακαρνανίας 1968, ΑΔ 24 (1969-1970), σ. 245.
13. Π. 'Ασημακοπούλου- 'Ατζακά, Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικών δαπέδων της 'Ελλάδος, (δ.π., ύποσημ. 6), τόμ. ΙΙ, σ. 114-115, όπου ή προηγούμενη βιβλιογραφία.
14. ΑΕΕ, τόμ. Α', σ. 136, όπου καί φωτογραφία. Για τό αξιολόγο άδημοσίευτο μεταβυζαντινό μνημείο έχω ήδη έτοιμο ειδικό μελέτημα.
15. 'Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία.
16. 'Ο.π., σ. 273-275.
17. Β. Κατσαρός, Συμβολή, (δ.π., ύποσημ. 6), σ. 1507-1508.
18. 'Ο.π., σ. 1508-1509.
19. 'Ο.π., σ. 1515-1517. 'Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 84-94 καί 187-196.
20. Β. Κατσαρός, Συμβολή, σ. 1509-1513.
21. Βλ. Παράρτημα, ύποσημ. 7.
22. Β. Κατσαρός, Παρατηρήσεις, σ. 449-450. Βλ. καί 'Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 52.
23. Βλ. Παράρτημα.
24. Π. Α. Βοκοτόπουλος, 'Αρχιτεκτονική, δ.π., σ. 41-44. Βλ. καί 'Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία, σ. 200-202.
25. Β. Κατσαρός, 'Ο ναός των 'Αγίων Θεοδώρων (βλ. ύποσημ. 53), σ. 109-166.
26. 'Ο.π., σ. 115, σημ. 4. 'Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 276-278.
27. Κ. Τσουρής, 'Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος, δ.π., σ. 43 καί 325, όπου ή προηγούμενη βιβλιογραφία.
28. 'Αν. Κ. 'Ορλάνδος, Τό φρούριον του 'Αγγελοκάστρου, ΑΒΜΕ 9 (1961), σ. 54-73. 'Ιω. Σφηκόπουλος, 'Αγγελόκαστρον, 'Αγγελοπολίχνη, Gellocastro-Arrio-Castro, Στερεά 'Ελλάς 209, Νοε. 1986, σ. 18/306-21/309.
29. 'Αν. Κ. 'Ορλάνδος, ΑΒΜΕ 9 (1961), σ. 68-73. 'Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 202-224. Κ. Τσουρής, 'Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος, δ.π., σ. 43, 324-325.
30. 'Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 279-281.
31. Π. Α. Βοκοτόπουλος, 'Αρχιτεκτονική, δ.π., σ. 50-51. 'Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 172-173.
32. 'Ο.π., σ. 55. Π. 'Ασημακοπούλου- 'Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της 'Ελλάδος, τόμ. ΙΙ, δ.π., σ. 114.
33. 'Αθ. Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αίτωλοακαρνανία, δ.π., σ. 289-291.
34. 'Ο.π., σ. 392-393.
35. Π. Ι. Βασιλείου, Τό μοναστήρι της Τατάρνας Εύρυτανίας, 'Αθήναι 1978².
36. Π. Α. Βοκοτόπουλος, 'Αρχιτεκτονική, δ.π., σ. 69-74. Μ. Χατζιδάκης, Κατάλογος 'Υπουργείου Πολιτισμού καί 'Επιστημών, Βυζαντινές τοιχογραφίες καί εικόνες, 'Εθνική Πινακοθήκη, Σεπτ. - Δεκ. 1976, 'Αθήνα, σ. 27-37 καί έγχρ. πίν. Ι-ΧVI, άσπρόμαυρες φωτογρ. 2-18. Π. Ι. Βασιλείου, Οί βυζαντινές τοιχογραφίες του ναού 'Επισκοπής τέως δήμου 'Αγραίων-Εύρυτανίας, ΕΕΣΜ 5 (1974-1975), σ. 553-555.

LE PROGRAMME DE LA RECHERCHE DE LA TOPOGRAPHIE BYZANTINE DANS LA VALLÉE D'ACHELÔOS

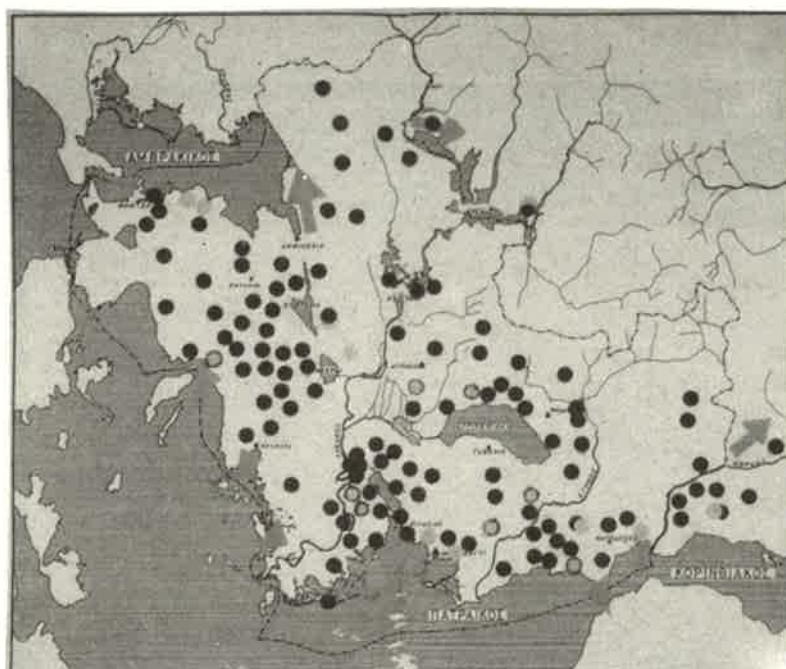
On trouve ici les conclusions d'une longue recherche sur place et qui se basent au principe que l'élément d'eau, spécialement des rivières dans des régions vallées, entraînait une influence bienfaisante aux habitations, tant que l'économie fermée du moyen-âge se basait particulièrement à l'exploitation de la richesse agricole. Signalées les places où la vie se grandît dans la région de la vallée d'Achelôos, on doute parallèlement le modèle de la recherche ce qui avait été imposé sur l'étude des restes byzantins de cette région pendant les années dernières; il s'agit du modèle d'une vue fragmentée des données sans examiner le lieu où se grandît la vie sociale et économique du moyen-âge grec. L'étude de ces relations permet la recherche des tendances intellectuelles qui entrent à la région dès l'époque paléochrétienne jusqu'à l'époque post-byzantine, des tendances qui suivent la communication locale traditionnelle avec les grands centres du monde byzantin.

V. KATSAROS

α-β) Το κάστρο της Ναυπάκτου. Τμήματα της οχύρωσης.

Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ

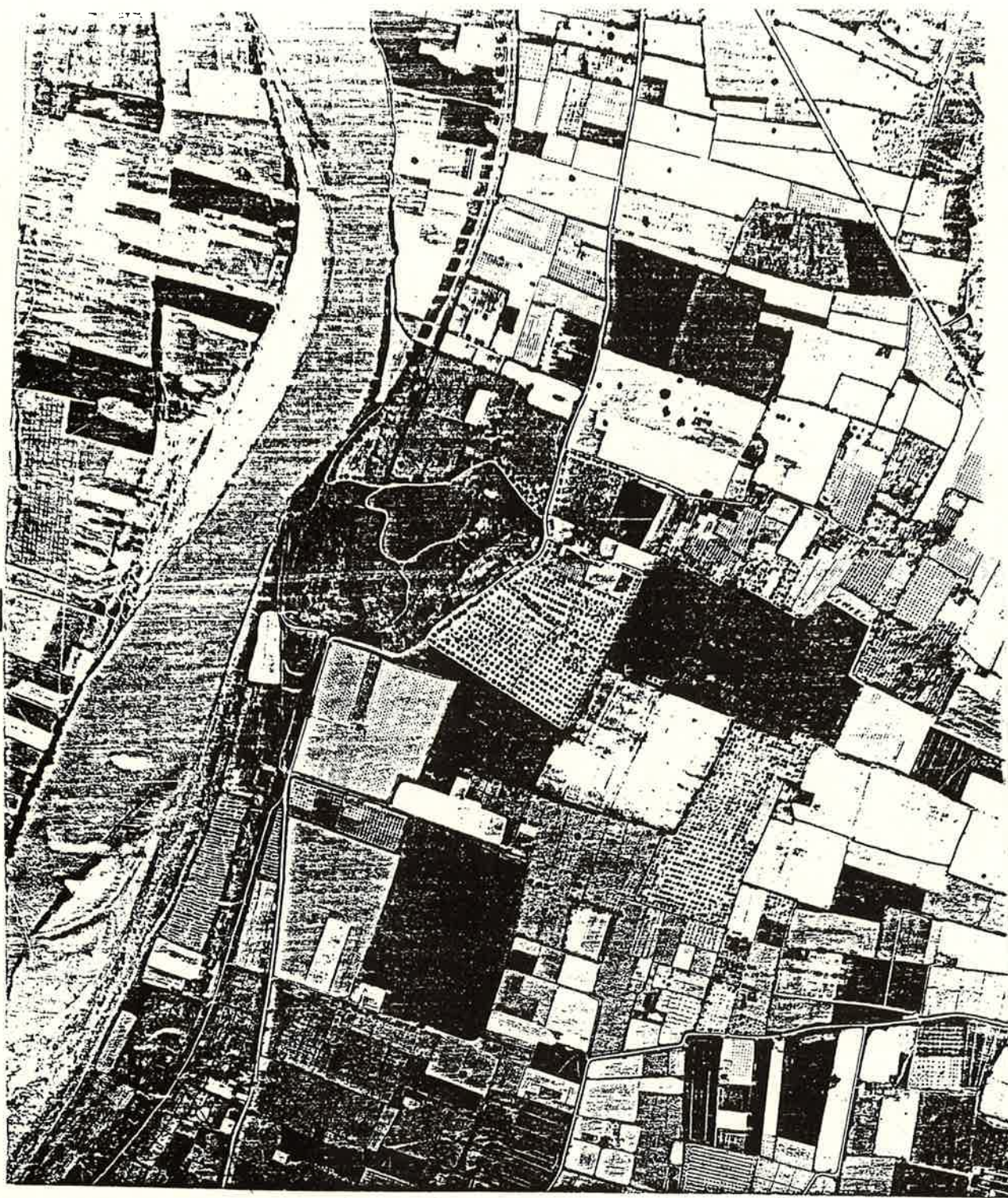
Δυτική Στερεά Ελλάδα. Σήμανση των μνημείων στο χάρτη (περιγραφικό: Δ. Παλιούρας, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία). Κίτρινο: παλαιοχριστιανικά μνημεία, κόκκινο: βυζαντινά μνημεία, μπλε: μεταβυζαντινά μνημεία.

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ

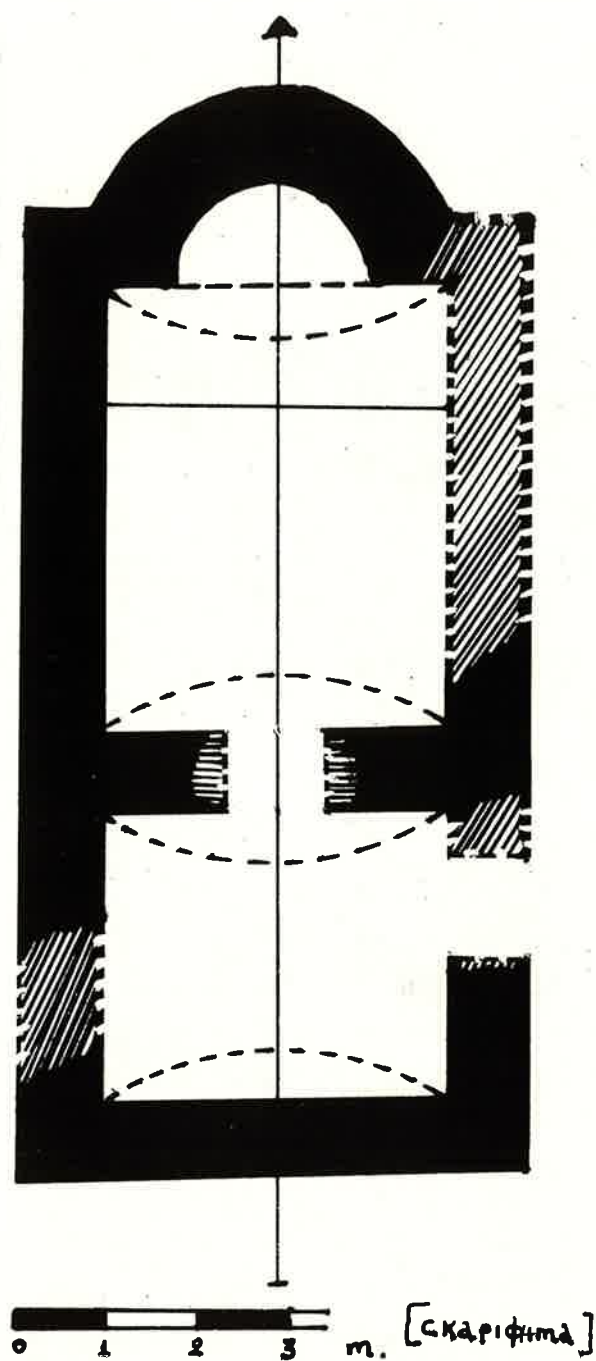

Άγιος Γεώργιος Σταμνάς. α) Βυζαντινή μονή, ο αγροτικός περίγυρος, β) Ερείπια του καθολικού, από ΝΔ.

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ

Περιοχή Αγίου Γεωργίου Ριγανά (αεροφωτογραφία).

Ναός Αγίων Αποστόλων. Κάτοψη (σκαρίφημα).

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ

Ναός Αγίων Αποστόλων. α) Βορειοανατολική γωνία, β) Βόρεια πλευρά, γ) Αψίδα.

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ

Ἱεὸς Ἀγίων Ἀποστόλων. α) Βορειοδυτικὴ γωνία, β) Τοιχοδομία (λεπτομέρεια).

Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ